

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXVII
2021

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

CUPRINS

Actele Conferinței „Civilizație aulică și civilizație urbană în Moldova și Țara Românească. Secolele XIV-XVII”

Maria Magdalena Székely, <i>Civilizație aulică și civilizație urbană în Moldova și Țara Românească. Secolele XIV-XVII (Cuvânt înainte)</i>	11
Radu Cârциumaru, <i>O ipoteză privind datarea primei fresce din Biserica Domnească a Târgoviștei în vremea lui Mihnea Turcitul</i>	17
Liviu Marius Ilie, <i>Domnia și cancelaria – danie și cronologie în perioada Paștilor în Țara Românească (secolul al XV-lea)</i>	27
Maria Magdalena Székely, <i>Daruri, mărfuri și obiecte de prestigiu la curtea Moldovei în secolul al XVI-lea</i>	33
Minodora Cârциumaru, <i>Inelul jupâniței Vlădae. O descoperire arheologică și implicațiile ei istorice</i>	59
Ștefan S. Gorovei, <i>În căutarea „patriciatului” pierdut. O revenire</i>	77
Marius Păduraru, <i>„Pe vremea ce au fost Mareș banul vornic mare, fiind mare și putêrnecu”. Adăugiri la biografia marelui dregător muntean Mareș Băjescu</i>	89

Daniela Orzață, <i>Ancient library of Alexandria foreign book fund</i>	111
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, <i>Soldats provenant du milieu rural de la province de Mésie Inférieure dans les légions romaines</i>	129
Iulia Dumitrache, <i>Haine pentru soldați: contracte cu statul roman și afaceri personale</i>	135
Fabian Doboș, <i>Augustin – al doilea Atanasie</i>	143

Andrei Constantin Sălăvăstru, <i>The doctrine of lawful rebellion in the princely proclamations of the French wars of religion</i>	151
Sorin Grigoruță, <i>„A slujit domniei mele cu dreptate și cu credință”. Câteva considerații privitoare la Andrei, hatmanul lui Petru vodă Șchiopul</i>	165
Eduard Rusu, <i>Muzica nunților domnești</i>	189
Gheorghe Lazăr, <i>Danii românești în favoarea așezămintelor ortodoxe sud-dunărene. Noi mărturii documentare</i>	201
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Crâmpeie din istoria Bisericii Sfinții Teodori din Iași prin însemnări de odinioară</i>	219

Cuprins

Alexandru-Florin Platon, <i>Evenimentele anului 1821 în corespondența unui negustor genevez din Odesa: Jean-Justin (Jules) Rey</i>	231
Cristian Ploscaru, <i>Between the diplomacy of war or peace and the Ottoman occupation of the Romanian Principalities (1821-1822)</i>	245
Laurențiu Rădvan, <i>Un plan necunoscut al orașului Târgoviște din 1831</i>	265
Mihai-Cristian Amărieuței, Simion-Alexandru Gavriș, <i>Administrația moldoveană la începutul perioadei regulamentare: funcționarii Ministerului de Interne și ai Comitetului Sănătății (1834)</i>	279
Andrei Melinte, <i>Din istoricul înființării orașelor din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XIX-lea</i>	301
Remus Tanasă, <i>Between "millet" and self-determination: the Ottoman-Armenian case</i>	321
Aleksandr Stykalin, Ioan-Augustin Guriță, <i>Din corespondența arhimandritului Iuliu Scriban cu arhiepiscopul Arsenie Stadnički păstrată la Moscova</i>	331
Ștefan Crăciun, <i>Nicolae B. Cantacuzino – primul trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Berna (1911-1912)</i>	355
Claudiu-Lucian Topor, <i>German administration in Romania under military occupation: everyday life in the vicinity of the operations army (1916-1918)</i>	365
Stefano Santoro, <i>The image of Bolshevism in the Italian public opinion, 1917-1919</i>	377

Lucian Leuștean, <i>New contributions on the dispute at the Peace Conference (February-March 1920) concerning the Romanian-Hungarian border</i>	391
Krzysztof Nowak, <i>Motivations, obstacles and complications on the path of Polish diplomacy to an alliance with Romania. Reflections on the 100th anniversary of the Polish-Romanian military alliance of 1921</i>	405
Árpád Hornyák, <i>The League of Nations loan to Hungary in 1924 with special regard to Yugoslav aspects</i>	421
Ionel Moldovan, <i>Noi considerații privitoare la înființarea Facultății de Teologie din Chișinău (1926)</i>	443
Andreea Dahlquist, <i>Romanian propaganda in Sweden during the Second World War</i>	459
Elena Dragomir, <i>Relațiile comerciale cu Occidentul în concepția economică a României postbelice. Argumente pentru o nouă perspectivă de studiu</i>	475
Daniel Lazăr, <i>30 de ani de la destrămarea R.S.F. Iugoslavia. Despre politică, societate și „cultură de masă” – considerații</i>	495

<i>In memoriam: Mihail Vasilescu, Ioan Caproșu, Ion Agrigoroaiei</i>	507
<i>Recenzii și note bibliografice</i>	513
EUSEBIU DE CEZAREEA, <i>Istoria bisericească</i> , traducere din limba greacă veche, studiu introductiv și note de Teodor Bodogae, ediție revizuită de Tudor Teoteoi, Basilica, București, 2020, 560 p. (PSB, s.n. 20) (Nelu Zugravu); <i>Beyond Ambassadors; Consuls, Missionaries, and Spies in Premodern Diplomacy</i> , ed. Maurits Ebben și Louis Sicking, Leiden, Editura Brill, 2020, 236 p. (Mihai Covaliu); Rebecca Haynes, <i>Moldova: A History</i> , London,	

New York, I. B. Tauris, 2020, xvi + 240 p. (*Laurențiu Rădvan*); Carol Iancu, *Evreii din Hârlău și împrejurimi. Istorie și memorie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, 250 p. (*Dănuț Fotea*); Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia 1812-1834*, Budapest, Vienna, New York, Central European University Press, 2021 (*Cristian Ploscaru*); Mirel Bănică, *Bafta, Devla și Haramul. Studii despre cultura și religia romilor*, Iași, Editura Polirom, 2019, 472 p. (*Monica Chicuș*); David E. Nye, *American Illuminations. Urban Lighting, 1800–1920*, Cambridge, The MIT Press, 2018, x + 280 p. (*Simion Câlția*); Mihai Ștefan Ceaușu, Ion Lihaciu, *Autonomia Bucovinei (1848-1861). Studiu și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 374 p. (*Ioan-Gabriel Chiraș*); *Universitatea din Cluj în perioada interbelică*, vol. III, *Facultatea de Litere și Filosofie*, coordonator Ana-Maria Stan, editori Ioan-Aurel Pop, Simion Simon, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2019, 364 p. (*Dragoș Jipa*); Radu Ioanid, *Pogromul de la Iași*, ediție îngrijită de Elisabeth Ungureanu, prefață de Alexandru Florian, București, Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, Iași, Polirom, 2021, 142 p. (*Mihai-Daniel Botezatu*); Michael Shafir, *România Comunistă (1948-1985). O analiză politică, economică și socială*, traducere din limba engleză de Mihai-Dan Pavelescu, București, Editura Meteor Press, 2020, 432 p. (*Andrei Mihai Rîpanu*); *Panorama comunismului în România*, ed. de Liliana Corobca, Iași, Editura Polirom, 2020, 1150 p. (*Daniel Chiriac*).

Abrevieri

Recenzii și note bibliografice

EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, traducere din limba greacă veche, studiu introductiv și note de Teodor Bodogae, ediție revizuită de Tudor Teoteoi, Basilica, București, 2020, 560 p. (PSB, s.n. 20).

Editura Basilica a publicat în 2020 o ediție revizuită a *Istoriei bisericești* a lui Eusebius de Cezarea tradusă și comentată în 1987 de către Teodor Bodogae și editată ca volumul 13 din colecția *Părinți și scriitori bisericești (infra PSB)*. Ea este, de fapt, așa cum se arată în *Cuvânt înainte* semnat de Tudor Teoteoi (p. 5-7), revizorul noii ediții, o „noua traducere, mult revizuită” (p. 6), sau, după precizările din *Nota revizorului*, aparținând tot lui Tudor Teoteoi, o „traducere considerabil revizuită” (p. 36). În același timp, suntem avertizați că „adnotările” au fost „îmbogățite” (p. 6) și că „notele aferente” sunt „considerabil îmbogățite comparativ cu prima ediției” (p. 36). În sfârșit, în *Notă asupra ediției*, se precizează că revizorul a făcut în introducere, respectiv *Studiul introductiv* al lui Bodogae (p. 9-35), „mici ajustări și aduceri la zi” (p. 37). De fapt, din câte se poate observa, acestea se reduc la o simplă notă (n. 4 de la p. 10) și la completarea notei 62 de la p. 19 cu o opinie a unui „teolog luteran convertit la ortodoxie”. Mai mult, un paragraf din concluziile studiului introductiv al lui Bodogae (care, pe alocuri, a suferit intervenții și modificări nepermise din partea noilor editori) este eliminat și înșușit aproape cuvânt cu cuvânt de către Tudor Teoteoi în *Nota revizorului*; iată: Bogodae, *PSB* 13, p. 24: „De aceea **mulțumim și noi Prea Fericitului Patriarh Iustin pentru bucuria de a putea pune în mâna slujitorilor altarelor și a credincioșilor Bisericii noastre aceste pilduitoare mărturii ale vredniciei creștine din primele veacuri, spre a fi de tot folosul și trebuința noastră a tuturor**”; Teoteoi, *PSB* 20, p. 36: „**Mulțumim Preafericitului Patriarh Daniel pentru bucuria de a putea pune încă o dată în mâna slujitorilor altarelor și a credincioșilor Bisericii noastre aceste pilduitoare mărturii ale vredniciei creștine din primele veacuri, spre a fi de folos tuturor**”; probabil revizorului i-au lipsit cuvintele!

Ne-am fi așteptat ca măcar să fi fost actualizată lista edițiilor și traducerilor din *Istoria bisericească*, dar ea a rămas cea întocmită de Teodor Bodogae (*PSB* 13, p. 25), cu diferența că în noua ediție s-au completat datele despre acestea (p. 31-35); revizorul n-a adăugat nimic, fiindu-ne greu să admitem că, în afară de necunoaștere, mai există o altă cauză. Ne îngăduim să-i semnalăm câteva: în **franceză**: Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, introduction de François Richard, traduction de Gustave Bardy revue par Louis Neyrand et une équipe, Les Éditions du Cerf, Paris, 2003 (*Sagesse chrétiennes*); în **spaniolă**: Eusebio de Cesarea, *Historia eclesiástica*, texto bilingüe, version española, introducción y notas de Argimiro Velasco-Deldago, Madrid, 2001 (*Biblioteca de Autores Cristianos* 612); Eusebio de Cesarea, *Historia eclesiástica. La formación de la Iglesia desde el siglo I hasta el siglo III*, traducción directa del griego por George Grayling, Editorial CLIE, 2008 (*Colección Historia*); în **italiană**: Eusebio di Cesarea, *Storia ecclesiastica*/1, introduzione a cura di Franço Migliore, traduzione e note Libri I-IV a cura di Salvatore Borzì, traduzione e note Libro V a cura di Franço Migliore, Città Nuova Editrice, Roma, 2001, II edizione, settembre 2005 (*Collana di*

testi patristici 158); Eusebio di Cesarea, *Storia ecclesiastica*/2, traduzione e note Libri VI-VII a cura di Franço Migliore, traduzione e note Libri VIII-X a cura di Giovanni Lo Castro, Città Nuova Editrice, Roma, 2001, II edizione, giugno 2005 (*Collana di testi patristici* 159); în **engleză**: ediția lui Roy J. Deferrari, apărută în două volume în 1953 și 1955 în colecția *The Father of the Church*, menționată de Bodogae la p. 34, a fost reeditată astfel: vol. I, *Books 1-5*, second printing 1965, third printing 1981, first paperback reprint 2005; vol. 2, *Books 6-10*, reprinted with corrections 1969, first paperback reprint 2005; în **portugheză (braziliană)**: Eusébio de Cesaréia, *História eclesiástica. Os primeiros quatro séculos da Igreja Cristã*, 1ª edição, tradução: Lucy Iamkami (Livros 1 a 8) e Luís Aron de Macedo (Livros 9 e 10), Casa Publicadora das Assembléias de Deus, Rio de Janeiro, 1999.

Nu a fost intenția noastră de a verifica traducerea, mai ales că aspectele teologice ale scrierii ne-ar fi depășit competențele. Ne-au interesat, în mod deosebit, unele secvențe de natură istorică, care în ediția Bodogae erau redată nesatisfăcător – formula imperială, terminologia administrativă etc. În cele mai multe dintre acestea, Tudor Teoteoi n-a intervenit, deși ar fi trebuit s-o facă, pentru că așa cerea corectitudinea științifică. Iată câteva exemple:

IV, 11, 12, p. 191: formula de adresare din *Apologia* lui Iustin este redată întocmai ca în ediția Bodogae, *PSB* 13, p. 155: „Împăratului Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius, Augustul Cezar”; ultima parte ar fi trebuit să fie „Cezar August”, pentru că așa cere textul grec – Καίσαρι Σεβαστῶ.

IV, 13, 1, p. 192: ca și în ediția Bodogae, *PSB* 13, p. 192, în formula imperială, s-a înlocuit numele lui Marcus Aurelius (Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος Σεβαστός) cu cel al lui Antoninus Pius (Titus Aelius Hadrianus Antoninus), s-a omis *cognomen*-ul *ex virtute Armeniacus* (Ἀρμένιος) și s-a inventat „puterea de consul” – „Împăratul Cezar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, Pontifex Maximus, cu puterea de tribun pentru a cincisprezecea oară și de consul pentru a treia oară”; chiar dacă realitatea istorică cerea ca să fie menționat numele lui Antoninus Pius, trebuia păstrat conținutul textului eusebian și explicată inadvertența.

V, 5, 4, p. 245: „în limba latină, ea a fost numită *legio fulminatrix*”; aceeași traducere ca în ediția din 1987 (*PSB* 13, p. 195). Cuvântul grecesc *kerounobolos* are corespondent latinesc pe *fulminatrix*, însă, în realitate, nu a existat nicio legiune denumită astfel (revizorul acceptă, însă, informația lui Eusebiu – cf. p. 245 /notele 86 și 88/, 270 /nota 198/); *fulminata* se numea, de la Augustus, *legio XII*, care staționa, într-adevăr, la Melitene, pe malurile Eufratului (vezi V, 5, 1, p. 244).

VII, 11, 9-10, p. 359, 360: „locșitorul de guvernator Emilian”; textul grec se referă la „guvernator”, nu „locșitor de guvernator”.

VII, 13, p. 365: numele imperial e tradus eronat: „Împăratul Cezar Publius Licinius Gallienus cel Pios, cel fericit și cel de bun neam (!)”; pe grecește, el este Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Πούπλιος Λικίνιος Γαλλιήνος Εὐσεβῆς Εὐτυχῆς Σεβαστός, deci ar fi trebuit redat prin „Împăratul cezar Publius Licinius Gallienus Pius Felix Augustus”.

VIII, 10, 6, p. 419: „dregătorul împărătesc” pentru ὁ ἡγεμῶν; corect e „guvernator”.

VIII, 11, 1, p. 420: traducerea excede textul grecesc și nu conține echivalări corecte ale termenilor grecești: „căci întreaga populație a orașelului, în frunte cu încasatorul statului, fruntașii armatei și ceilalți magistrați, precum și sfatul orașului și poporul întreg...”; λογιστής înseamnă *curator*, nu „încasator”; στρατηγοί erau magistrați ai orașului, nu „fruntași ai armatei”; ambii termeni sunt tălmăciți corect în IX, 1, 6 și 7 – „curatori”, respectiv „strategi” (p. 440).

VIII, 17, 3, p. 435: traducerea titlului imperial este neconformă textului grecesc și formulei îndeobște acceptate de istorici: superlativul μέγιστος a fost tălmăcit doar în dreptul apelativului *Germanicus*, deși el însoțește fiecare dintre *cognomia devictarum gentium*; poate că ar fi fost mai corect ca acestea din urmă să fi fost redată pe latinește, cum e obișnuit (*Germanicus maximus*, *Aegyptiacus maximus* etc.), evitându-se, astfel, apelativul straniu „/învingător suprem/ al tebanilor”, în loc de *Thebaicus maximus*; de asemenea, formula care indică salutațiile ἀποκράτωρ τὸ ἐννεακαδέκατον trebuia redată în mod obligatoriu prin „aclamat ca *imperator* de 19 ori”, pentru că, aici, ἀποκράτωρ are înțelesul de „general victorios” (cf. lat. *imperator*), nu de suveran (împărat); „neînving” (gr. ἀνίκητος = lat. *Invictus*) trebuia separat de „august” (gr. Σεβαστός).

VIII, 17, 5, care conținea numele lui Licinius, lipsește, pentru că în ediția de după 324, anul eliminării lui Licinius, Eusebius l-a omis (vezi și p. 435, nota 98); credem că ar fi trebuit inclus, dar marcat diferit de textul ediției utilizate, de vreme ce s-au transcris și unele adaosuri ce figurează doar în anumite manuscrise (vezi, de exemplu, VIII, 17, p. 437-438; IX, 1, 3, p. 439-440; IX, 9, 12, p. 456; IX, 11, 8, p. 465 etc.).

IX, 1, 7: nu „mai marii districtului” (p. 440), pentru că textul grecesc redă un calc după magistratura *praepositus pagi* la plural – τοὺς προποσίτους τοῦ πάγου.

IX, 10, 7, p. 461: expresia „singur stăpânitor” introdusă în traducerea titlului imperial excede textul grecesc și echivalarea titlurilor latinești cu cele grecești acceptată îndeobște de specialiști; acolo se spune doar Ἀποκράτωρ.

X, 2, 2, p. 469: episcopii nu primeau „diplome împărătești” (diplome de buna purtare sau de înnobilare!), ci „scrisori împărătești” (gr. βασιλέως γράμματα).

X, 6, 4, p. 498: nu „consulului Anulinus”, ci „proconsulului Anulinus”, așa cum cere textul grecesc și realitatea istorică – guvernatorul Africii *proconsularis* se numea *proconsul*.

Însă, cel mai mult am dorit să vedem în ce măsură adnotările ediției revizuite țin pasul cu progresul cercetării istorice și istoriografice, îndreptând unele interpretări discutabile din versiunea precedentă a scrierii bisericești sau recomandând opinii alternative provenite din recente contribuții. Acest lucru era de așteptat în notele infrapaginale. Or, cele ale primului editor (Bodogae) se amestecă cu ale celui de-al doilea (Teoteoi), acestea din urmă, ca și adăugirile la cele anterioare, fiind marcate, cum se spune în *Nota asupra ediției*, p. 37, „cu ajutorul parantezelor ascuțite <...>”. Dar nicăieri nu se specifică faptul că, în mod cu totul *nepermis și lipsit de respect pentru editorul anterior*, numeroase note ale lui Bodogae au fost eliminate iar altele au fost modificate fie prin înlăturarea unor cuvinte, expresii sau chiar propoziții, fie prin schimbarea formelor gramaticale, fie prin adăugiri fără paranteze unghiulare; inventarierea lor aici ar ocupa un spațiu foarte mare. De asemenea, sunt multe note care nu au nici paranteze ascuțite, nici nu sunt însoțite de mențiunea *n.red.*, nici nu figurează în ediția Bodogae, încât te întrebi cine le-a introdus și cine își asumă responsabilitatea conținutului lor. E o dovadă clară de neglijență și de nerespectare a propriilor principii de editare asumate prin *Nota asupra ediției*. Noi le vom atribui revizorului. Oricum, intervențiile acestuia din urmă nu aduc cine-știe-ce noutăți preluate din exegeza recentă în interpretarea teologică, istorică, literară, istoriografică a informațiilor lui Eusebius. Cele mai multe trimiteri se fac la contribuții vechi, unele din a doua parte a secolului al XIX-lea, foarte puține dintre ele trecând de jumătatea celui de-al XX-lea; chiar și așa, majoritatea acestora din urmă sunt preluate din ediția lui Bardy, fiind citate *apud* (scris când cu minusculă, când cu majusculă!).

Iată câteva informații din notele lui Teodor Bodogae sau din note fără paranteze unghiulare, pe care le atribuim revizorului, ce ar fi trebuit corectate:

p. 65, nota 103: *Cartea zilelor* (numele ebraic este *dibrê hayyāmîm*, care înseamnă „faptele zilelor”, „analele, cronicile”) a fost dat cărților numite în Vechiul Testament *Cărțile cronicilor*

(după o sugestie a lui Hieronymus din *Prologus Galeatus – Chronicon totius divinae historiae*), care conțin și liste genealogice.

p. 84, nota 17: Semo Sancus – zeu sabin; p. 99, nota 76: Semo Sancus – zeu etrusc; era de origine sabină.

p. 93, nota 55: Caligula a fost asasinat la 24 ianuarie 41, nu la „20 februarie 41”.

p. 93, nota 56: Claudius n-a domnit „aproximativ 41-54”, ci între 41 și 54.

p. 110, nota 105: Agripa II n-a fost rege, deși purta acest titlu; realitatea dovedește contrariul – vezi G. Pilara, *Agrippa II*, în *NDPAC*, I, col. 162-163.

p. 169, nota 168: afirmația conform căreia Traian a „dezlănțuit o mare persecuție împotriva creștinilor” „drept mulțumire adusă zeilor” pentru biruința asupra dacilor în 105-106 n-are nicio acoperire.

p. 178, nota 6: Marcus Rutilius Lupus nu a fost guvernator al Egiptului între 115-117, ci între 113-117 – cf. *PIR*², R 252.

p. 178, nota 10: *dies imperii* a lui Hadrian este 11 august 117, nu „probabil... 10 august 117”.

p. 191, nota 50: Lucius Verus nu era „fiul lui Caianus Commodus”, ci al lui Ceionius Commodus; asociindu-l la domnie, Marcus Aurelius nu i-a acordat „conducerea Orientului”, ci i-a încredințat conducerea războiului din Orient împotriva parților.

p. 225, nota 1, cu referire la numele Antoninus Verus din V, *Praef.*, 1, care l-ar desemna pe Lucius Verus, nu pe Marcus Aurelius (vezi și nota 79 de la p. 243, cu referire la informația din V, 4, 3). Este drept că, în unele surse antice, Lucius Verus este menționat cu tot felul de nume, unele „mixate” – Lucius Annius Antoninus Verus (Eutr., VIII, 9, 1), Verus Annius Antoninus (Eutr., VIII, 10, 1), Verus Antoninus (Eutr., VIII, 10, 2; *SHA, Ant. Pius*, IV, 5; X, 3), Lucius Annius Verus (Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XVI, 5), Annius Verus (*SHA, Hadr.*, XXIV, 1; *Ant. Pius*, VI, 10), Antoninus Verus (*SHA, Ael.*, V, 12; *Marc.*, VII, 7), Annius Antoninus Verus (Oros., VII, 15, 2), Lucius Ceionius Aelius Commodus Verus Antoninus (*SHA, Ver.*, I, 3), Antoninus (*SHA, Ant. Pius*, VI, 10; Oros., VII, 15, 3); dar *el n-a purtat niciodată gentiliciul Annius și numele Antoninus* (pentru toate acestea, cf. *PIR*², C 606); Antoninus Verus din textul eusebian este Marcus Aurelius, cum, de altfel, o spune explicit Eusebius în IV, 14, 10 (p. 195) și 18, 2 (p. 208); el a purtat și *cognomen*-ul Verus, și numele Antoninus.

p. 244, nota 81: istoricul Iulius Capitolinus nu există; acesta e un pseudo-nume al autorului anonim al culegerii de biografii imperiale cunoscută ca *Historia Augusta* sau *Scriptores Historiae Augustae*; la aceeași nota sau la cea precedentă, trebuia explicat faptul că în 172 (după unii istorici contemporani, în 174), când a avut loc „miracolul ploii”, Lucius Verus – adevăratul persecutor, după Eusebius – era deja mort (din 169).

p. 265, nota 175 la V, 18, 9: Aemilius Frontinus – „necunoscut din alte izvoare”; e, probabil, personajul omonim menționat pe o inscripție – cf. *EDCS-31700646*; *PIR*², A 348.

p. 269, nota 190: viitorul împărat Antoninus Pius nu a fost proconsul al Asiei „între anii 130-136”, ci în 134-135 – cf. *PIR*², A 1513.

p. 270, nota 199: prefectul pretoriului nu era „guvernatorul Romei”; „Perennius”, al cărui nume corect este Perennis (Sextus Tigridius Perennis), nu a fost prefect al pretoriului „între anii 183-186”, ci între 183-185 (*PIR*², T 203), în cest ultim an luându-i locul M. Aurelius Cleander (185-189) (*PIR*², A 1481)

p. 278, nota 235 la V, 28: „Artemon a trăit pe la anii 300 sau chiar mult mai înainte”. Acest eretic adopționist din secolul al III-lea (în jur de 235 era la Roma) este același cu Artemas din VII, 30, 16-17 (p. 391) (vezi și p. 391, nota 213).

p. 279, nota 229: ideea unui „rescript”, a unui „edict” sau a unui „decret” de interzicere a convertirii la creștinism emis de Septimius Severus în 202 (la p. 282, nota 1, apar anii 201-

202), formulată pe baza unei informații din *SHA, Sev.*, XVII, 1 (*In itinere Palaestinis plurima iura fundavit. Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit. Idem etiam de Christianis sanxit.*), care să fi declanșat o persecuție la nivel general, a divizat mediul academic, mulți cercetători considerând-o lipsită de fundament; se admite doar existența unor persecuții locale, precum cele din Egipt și Cartagina din 203 – vezi P. Siniscalco, *Settimio Severo*, în *NDPAC*, III, col. 4906-4907.

p. 284, nota 4: Quintus Maecius Laetus a ajuns, într-adevăr, prefect al pretoriului în 205, dar informația lui Eusebius din VI, 2, 2 („Laetus governa Alexandria și restul Egiptului”) necesită precizarea în notă că acesta a fost *praefectus Aegypti* între 200 și 203 – cf. *PIR*², M 54.

p. 294, nota 43: data tradițională a asasinării lui Geta de către Caracalla (Marcus Aurelius Antoninus) este, într-adevăr, „27 februarie 212”; de fapt,uciderea lui a avut loc la 26 decembrie 211, în timpul sărbătorii *Saturnalia* – cf. *PIR*², S 454.

p. 300, nota 69: nu „Iulian Cassian”, ci Iuliu Cassian (Iulius Cassianus).

p. 311, nota 117: Elagabal n-a fost preot al Soarelui doar „în tinerete”, ci și după ce a ajuns la tron, monedele și mai multe inscripții din diferite colțuri ale Imperiului numindu-l *sacerdos amplissimus* (sau *summus sacerdos*, sau *inuictus sacerdos*) *dei inuicti Solis Elagabali*.

p. 318, nota 147: în 235, când a fost ucis, Alexander (nu Alexandru) Severus se afla „în nord-vestul imperiului” nu pentru a opri „răscoalele interminabile”, ci pentru a purta războiul împotriva germanicilor, care atacaseră provinciile de la Rin; cu Maximin Tracul se inaugurează, într-adevăr, „«criza /nu doar „politică” – n.n./ a imperiului””, dar niciun istoric serios nu va spune că, odată cu el, începe „«epoca celor treizeci de tirani»”; cei 30 de „tirani” (= uzurpatori) nu există, fiind o invenție a autorului anonim al culegerii de biografii imperiale intitulată convențional *Scriptores Historiae Augustae*.

p. 327, nota 281: „prigoana generală” din timpul lui Decius (249-251) nu s-a declanșat pentru că „se apropiau sărbătorile milenare de la întemeierea Romei” și suveranul dorea „să restaureze tradițiile imperiale”; jocurile seculare fuseseră celebrate de Philippus Arabs între 21 și 23 aprilie 248, deși atunci se împlineau 1001 ani de la fundarea Orașului, data acceptată de tradiție fiind 753 î.H.

p. 328, nota 188: „Valerianus domnește între anii 253-260”, dar la p. 355 (nota 36) și 348 (nota 7), unde e scris Valerian, ca și în text, se dau ca date ale principatului său anii 253-259; vezi și p. 364, nota 89, unde se afirmă că „Valerian cade rob la perși în anul 259”. Revizorul n-ar fi trebuit să revizuiască? Răspunsul ni-l dă chiar el la p. 386, nota 195, care îi aparține în întregime – Valerian a domnit între 253-259! Istoricii au căzut de acord că Valerian a fost capturat de perși în 260 (probabil în iunie sau iulie) (Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. Überarbeitete Auflage, Darmstadt, 2017, p. 206; Omar Coloru, *L'imperatore prigioniero. Valeriano, la Persia e la disfatta di Edessa*, Bari-Roma, 2017, p. 126-137).

p. 329, nota 191: *frumentarii* erau, inițial, centurioni detașați din legiuni, cu scopul de a se ocupa de aprovizionarea trupelor; cu timpul, au devenit un serviciu secret al armatei, care, pe lângă supravegherea colectării anonei militare, aveau misiuni de curierat, spionaj și poliție secretă (Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, revised edition, New York, 2002, p. 221, s.v. *frumentarii*); acest sens îl are în VI, 40, 2 (p. 329), nu cel de „negustor” sau „furnizor” de grâne, cum se afirmă în notă.

p. 329, nota 191: afirmația conform căreia „abia Dioclețian va integra cu adevărat Egiptul în imperiu” e total greșită; din 30 î.H., Egiptul făcea parte „cu adevărat” din statul roman, fiind, cum spune în mod corect chiar Bodogae, „domeniul rezervat exclusiv împăratului, care era reprezentat acolo printr-un prefect din ordinul ecvestru”.

- p. 333, nota 207: ostașul Besas pomenit în VI, 41, 16 (scris Besa) ar fi fost „din neamul bessilor, un trib trac”; cum mi-a atras atenția colegul Dan Dana, cel mai bun specialist în onomastică tracă, Βησᾶς e un teofor egiptean (de la zeul *Bes*); în forma electronică a lexiconului sfinților (Ökumenisches Heiligenlexikon) (<https://www.heiligenlexikon.de/>), este considerat grecesc – „der Gehende (griech.)” („Hoinarul?”) (https://www.heiligenlexikon.de/BiographienA/Agatho_Besas.html).
- p. 355, nota 36: Gallus și Volusian nu au fost omorâți „în mai 253, de către Emilian”, ci de proprii soldați în august (?) 253.
- p. 358, nota 53: Emilian despre care Bodogae scrie că „pare” a fi „un prefect al Egiptului” ce „nu poate fi confundat cu împăratul Emilian” despre care a amintit în nota 1 la VII, 10, 1 (p. 355) este, de fapt, unul și același personaj – Lucius Mussius Aemilianus *signo* Aegippius, uzurpator în Egipt în a doua jumătate a anului 261, fost *praefectus Aegypti* între 24 septembrie 258 și 17 mai 261 – cf. *PIR*², A 1617, M 757; *PLRE* I, p. 23 (*L. Mussius Aemilianus signo Aegippius Aemilianus* 6).
- p. 364, nota 89: Valerian n-a murit în captivitate „pe la anul 260” – așadar, după un an de când ar fi căzut în mâinile perșilor, cum crede Bodogae –, ci după 9 ani de prizonierat, la vârsta de 70 de ani – cf. *SHA, Val.*, V, 1.
- p. 365, nota 90: prin rescriptul lui Gallienus „creștinismul era recunoscut și-și primea înapoi bunurile confiscate”; e valabilă doar partea a doua a afirmației; rescriptul nu recunoștea creștinismul ca religie oficială, ci doar existența lui și, mai ales, a proprietății ecleziastice.
- p. 376, nota 131: conține informații eronate, bazate pe spusele lui Eusebius din VII, 23, 1; Gallienus n-a fost „proclamat” de două ori – „a doua oară în 261, când a fost recunoscut din nou ca împărat, după înfrângerea lui Macrianus, care fusese recunoscut în Egipt”; Gallienus a fost numit *Caesar* prin septembrie-octombrie 253, la scurt timp, înainte de 22 octombrie 253, tatăl său ridicându-l la rangul de *Augustus*, nemaifiind apoi nicio altă „proclamare” – vezi *PIR*², L 197; Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *op. cit.*, p. 209.
- p. 376, nota 134: „Domnia lui Gallienus a fost presărată cu tot felul de desfrânări” – afirmație fără nicio acoperire în realitatea istorică, ci doar în sursele ostile împăratului.
- p. 389, nota 205: Odenatus n-a suferit o „moarte subită”, ci a fost asasinat din ordinul „Zenoviei”; episcopul Pavel nu îndeplinea „și un serviciu militar ca *ducenarius*, un fel de procurator”, ci era un *procurator* cu atribuții financiare.
- p. 389 (nota 305), 392 (nota 216), 557 (*Indice*) – Zenovia; p. 425, 557 (*Indice*): Zenobius; de ce nu Zenovie?
- p. 393, nota 217: Aurelian a fost ucis în septembrie sau octombrie 275 (Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *op. cit.*, p. 225), nu în „august-septembrie 275”; doar Carus a domnit între 282-283, nu și Carinus și Numerianus, fiii săi; principatul lui Carinus s-a întins între 283-285, iar cel al lui Numerianus (scris în textul traducerii „Numenianus”) între 283-284 (*ibidem*, p. 248-252); desemnarea celor trei ca „ultimii tirani militari” e o aberație.
- p. 395, nota 222: în notă ar fi trebuit făcută observația că Eusebius confundă pe Dorotei, *procurator bafii* în Tyr sub Dioclețian, „preot în Antiochia” sub episcopatul lui Chiril (280-302) (X, 32, 2-3), cu Dorotei, „eunuc” (din acest motiv, nici nu putea fi preot!), slujitor la curtea suveranului (τῆς βασιλικῆς οἰκετίας) de la Nicomedia (*cubicularius*), martirizat împreună cu Gorgonios, și el *cubicularius* (VIII, 1, 4; 6, 1; 6, 5; vezi și p. 404 /nota 3/, 411 /nota 22/) – cf. *PLRE* II, p. 269 (*Dorotheus* 1), 270 (*Dorotheus* 2); https://www.heiligenlexikon.de/BiographienG/Gorgonius_Dorotheus.html; confuzie și în *NDPAC*, I, col. 1508, s.v. *Doroteo di Antiochia*.
- p. 402, nota 249: „ultimele edicte de persecuție datează din anul 303” – afirmație eronată, pentru că ultimul edict a fost emis în primăvara lui 304, cum se afirmă corect în nota 29 de la

p. 413 și în adăugirea de la nota 11, p. 407, a revizorului; el stipula ca întreaga populație să aducă sacrificii zeilor – cf. Eus., *Mart.*, III, 1; W. H. C. Frend, *Persecuzioni*, în *NDPAC*, III, col. 4044.

p. 404, nota 5 la VIII, 1, 5 („în toate orașele s-au clădit biserici mari și spațioase”): „nu prea se cunosc biserici «mărețe» înainte de anii 300”; p. 469, nota 12 la X, 2, 1 („căci am văzut cum se ridicau din nou lăcașurile de cult până la o înălțime infinită și primind o strălucire mult mai mare decât a celor distruse odinioară”): „o dovadă că existau biserici mărețe și cu mult înainte de persecuția lui Dioclețian”. Înainte de Constantin, prin „bisericile” „mărețe” de care vorbește Eusebius trebuie să înțelegem rezidențe private (*oikoi ekklesias*) suficient de spațioase, destinate reuniunilor religioase.

p. 409, nota 16 la VIII, 4, 3 („căpetenia armatei, oricare ar fi fost el”): după Bodogae, Eusebius se referă la Dioclețian sau Galerius, primul – „căpetenia supremă a imperiului” până în 305, cel de-al doilea – după această dată; după revizor, „ar putea fi Veturius”. Istoricul bisericesc îi are în vedere pe comandanții militari ai provinciilor (*duces, magistri militiae*) – de aici, precizarea „oricare ar fi fost el”; Veturius e pomenit ca *magister militiae* de către Hier., *Chron.*, a. 301.

p. 412, nota 24: s-a dovedit că *Ad sanctorum coetum* aparține, într-adevăr, lui Constantin, nu îi este doar „atribuită”; a fost rostită în a doua săptămână a lunii aprilie 325 – vezi, în ultimă instanță, B. Bleckmann, *Ein Kaiser als Prediger. Zur Datierung der Konstantinischen 'Rede an die Versammlung der Heiligen'*, în *Hermes*, CXXV, 1997, p. 183-202; T. D. Barnes, *Constantine's Speech to the Assembly of the Saints: Place and Date of Delivery*, în *JThS*, LII, 2001, p. 26-36.

p. 426, nota 73: două erori grave – Dioclețian și-ar fi celebrat *vicennalia* la Roma la 20 noiembrie 303, iar „Maximian Herculus pe ale lui la 1 mai 305”; *vicennalia* au fost sărbătorite la 20 noiembrie 303 la Roma de către cei doi *Augusti*, la 1 mai 305 având loc abdicarea lor – unul la Nicomedia (Dioclețian), altul la Mediolanum (Maximian) – cf. Aur. Vict., *Caes.*, 39, 48; Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *op. cit.*, p. 258, 263.

p. 429, nota 80: „Maxentius avea purtare imorală și tiranică, probabil și din pricină că practica magia”; apreciere total subiectivă, ostilă și nefondată, consonantă cu a tuturor autorilor proconstantinieni din toate timpurile!

p. 429, nota 82: aici trebuia explicată penuria de grâu de la Roma; aceasta nu s-a datorat lui Maxentius, ci blocării transporturilor de grâu din Africa către *Vrbs* de către uzurpatorul Domitius Alexander (308-310) – *PLRE*, I, p. 43, *L. Domitius Alexander 17*.

p. 433, nota 88: „edictul de la Mediolanum”; p. 456, nota 58: „așa-numitul «Edict de la Mediolanum»”; p. 462, nota 85: „«Edictul de la Mediolanum»”; p. 468, nota 11: „Edictul de la Mediolanum”; p. 491, nota 136: „așa-numitul «Edict de toleranță de la Mediolanum»”.

p. 433, nota 89: în VIII, 15, 2, Eusebius nu se referă la „multele războaie și nenorociri... provocate tocmai de contradicțiile interioare care mocneau în imperiu”, cum apreciază primul traducător, ci la războaiele civile care au izbucnit după abdicarea lui Dioclețian și Maximian în mai 305 și care au încetat în 313, odată cu înfrângerea lui Maximin Daia de către Licinius în Thracia, apoi în Asia Mică.

p. 435, nota 96: ideea că edictul lui Galerius din 30 aprilie 311 (VIII, 17, 3-10), cunoscut ca „edictul de la Nicomedia” (locul unde s-a publicat) sau „edictul de la Sardica” (locul unde a fost semnat de Galerius), „pare a fi fost redactat anterior, de Constantin și de Licinius, spre a pregăti restabilirea deplină a toleranței în întreg imperiul” e lipsită de orice fundament, susținătorii ei necunoscând bine nici conținutul actului legislativ (care-i face deservicii marelui sfânt Constantin!), nici ideologia imperială, nici practica juridică specifică epocii, nici mecanismele de funcționare a Imperiului din acel moment. Cum a demonstrat, printre alții,

Marilena Casella în cea mai recentă și documentată monografie dedicată tetrarhului (*Galerio. Il tetrarca infine tollerante*, Roma, 2017, p. 180-198), edictul poartă în întregime pecetea *personalității* conservatoare, tradiționaliste, a lui Galerius, *senior Augustus*, deci autoritatea emitentă în numele tuturor împăraților legitimi – Licinius, Constantin, Maximin Daia –, suprapusă peste liniile practicii juridice, ideologiei politice și programului reformator tetrarhic: „binele și folosul statului” – χρησίμου και λυσιτελοῦς τοῖς δημοσίοις; „a îndrepta” – ἐπανορθώσασθαι = lat. *corrigere*; „a preocupa” – πρόνοιαν ποιήσασθαι = lat. *providere*; „vechile legi și așezămintele publice ale romanilor” – ἡ δημοσία ἐπιστήμη ἢ τῶν Ῥωμαίων; „ținând seama de filantropia /= lat. *clementia*/ noastră” – ἀφορώντες εἰς τὴν ἡμετέραν φιλανθρωπίαν; „să acordăm iertare” – συγγνώμην ἀπονέμειν; „să extindem cât mai repede iertarea noastră” – τὴν συγγνώμην τὴν ἡμετέραν ἐπεκτεῖναι; libertatea religioasă condiționată de interesul superior al statului și *securitas* a tuturor, inclusiv a creștinilor înșiși – „ei vor fi datori să se roage Dumnezeuului lor pentru salvarea noastră, a statului și a lor proprie, pentru ca în orice caz treburile publice să se desfășoare în bună rânduială și să poată și ei trăi fără să fie tulburați în casele lor” – τὴν ἡμετέραν ὀφείλουσιν τὸν ἑαυτῶν θεὸν ἰκετεύειν περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας καὶ τῶν δημοσίων καὶ τῆς ἑαυτῶν, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον καὶ τὰ δημόσια παρασχεθῆ ὑγῆ καὶ ἀμέριμοι ζῆν ἐν τῇ ἑαυτῶν ἐστίᾳ δυνηθῶσι; cu tristețe, Bodogae recunoaște în nota 105 de la p. 437 că acest edict era „un simplu calcul politic”.

p. 438, nota 112: cauza și anul morții lui Dioclețian nu sunt suficient de clare în surse, încât afirmația „Dioclețian a suferit îndelung, murind abia în 316” sună tranșant.

p. 446-447, nota 25: considerații cu totul subiective și eronate despre religia Tyrului la începutul veacului al IV-lea.

p. 454, nota 46: cele trei bătălii la care se referă Eusebius în text (IX, 9, 3) n-au fost doar două – „la Torino, apoi la Brescia” –, ci, într-adevăr, trei – la *Segusio* (Susa), *Augusta Taurinorum* (Torino) și *Verona* – cf. *Pan.*, IX [12], 2-15; X [4], 17, 3; 21-27.

p. 455, nota 54: gr. διασημότατος (lat. *perfectissimus*) (pentru acest apelativ, vezi și p. 497, nota 153) – „cel mai distins dintre slujbașii fiscului sau ai secretariatului” (!); *vir perfectissimus* desemnează un magistrat de rang înalt din ordinul ecestru.

p. 456, nota 58: „legea desăvârșită și deplină” menționată în IX, 9, 12, emanată în ultimele două luni ale lui 312, nu e „așa-numitul «Edict de la Mediolanum»” care va fi publicat „poate încă din 312”, ci un act juridic cu totul diferit, care nu s-a păstrat; la el se face referire, foarte probabil, în X, 5, 3, despre care în nota 134 de la p. 491 se spune în mod corect că „s-a pierdut”.

p. 457, nota 64: cu o anumită undă de reproș, editorul arată că, „după moartea lui Galerius (30 aprilie 311), primul gând al lui Maximin /Daia – n. n./ a fost să ocupe ținuturile pe care le-a condus Galerius, inclusiv Nicomidia”; desigur că avea dreptul să le ocupe, pentru că fusese *Caesar*-ul lui Galerius, purta titlul de *Iovius* (vezi IX, 9^a, 1) și devenise *senior Augustus*!

p. 458, nota 67: nu Maximin e de „rea credință (sic!)” (se scrie rea-credință), ci autorul notei.

p. 458, nota 69: *beneficarii*: explicația despre semnificația acestora este întocmai cu cea a lui Bardy din *SC* 155, p. 66, nota 5; în Imperiul clasic, aceștia erau soldați din legiuni care primiseră un *beneficium* de la ofițeri de rang înalt; în Imperiul târziu, aveau îndatoriri nemilitare – în cazul de față, sarcini de ordin judiciar.

p. 461, nota 80: Lactantius e doar unul dintre autorii care se referă la moartea lui Maximin Daia, scriind că acesta s-a otrăvit; există, însă, multe alte păreri printre scriitorii păgâni și creștini în legătură cu decesul împăratului; de exemplu, la începutul secolului al V-lea, *Epitome de Caesaribus*, XL, 8, scria că acesta a murit de moarte naturală (*Maximinus apud Tarsum morte simplici perii*); acest lucru este recunoscut și de revizor în adăugirea de la nota

88, p. 463, unde scrie despre o operă care nu există – „*Abreviatorul* lui Aurelius Victor” (se referă, evident, la *Epitome de Caesaribus*).

p. 464, nota 90: Culcianus, pomenit în IX, 11, 4, a fost *praefectus Aegypti* între 303-306, nu „303-305” – cf. *PLRE*, I, p. 233-234, *Clodius Culcianus*.

p. 469, nota 14: în X, 2, 2, Eusebius nu se referă la „legiuirile prin care Bisericii i s-au acordat o serie de privilegii bine cunoscute (sic!)”, ci la colecția de texte legislative pe care le va reproduce în X, 5, 1-24.

p. 475, nota 52: în X, 4, 16, Eusebius are în vedere mai degrabă statuia și inscripția menționate în IX, 9, 10-11 (p. 455-456) decât „Arcul de triumf al lui Constantin”.

p. 491, nota 135: „cuvintele acestea aparțin lui Licinius”, cu referire la X, 5, 3: „Dar, întrucât în acest rescript părea clar că ar fi fost adăugate numeroase și variate condiții”. Cum au presupus specialiștii și editorii, aceste „adăugiri” trebuie să fi existat în anexa „legii desăvârșite și depline” de la sfârșitul anului 312, căci edictul lui Galerius despre care se face referire în nota 137 de la p. 492 nu conținea restricții.

p. 492, nota 137: în X, 5, 4, textul așa-zisului Edict de la Mediolanum ar fi conținut „aceleași condiții restrictive din edictul lui Galerius”; acest act normativ nu prevedea „condiții restrictive”, ci, în conformitate cu gândirea antică, doar precizarea că libertatea religioasă era condiționată de recunoașterea creștinismului de către autoritatea politică și că acesta trebuia să fie în slujba statului; cel din urmă aspect este urmărit și de Constantin însuși, cum rezultă din epistola prin care a dispus scutirea clericilor de *munera publica* – vezi X, 7, 1-2, p. 499.

p. 497, nota 152: la sfârșitul lui 312-începutul lui 313, de când, foarte probabil, datează scrisoarea din X, 6 (p. 497-498), dioceza Africa avea șapte provincii, nu șase, cum se afirmă în notă, pentru că, între 303-314, Numidia, pomenită în X, 6, 1 (p. 497), era împărțită în Numidia Cirtensis și Numidia Militiana; lor li se adăugau Proconsularis (Africa propriu-zisă), Byzacena, Mauretania Caesariensis, Mauretania Sitifensis, Tripolitana.

p. 501-502, nota 162: Licinius nu fusese recunoscut ca *Augustus* din „307” de către Dioclețian, Maximin (sic!) (Maximian, cum apare corect în nota 77 de la p. 428) și Galerius, ci din 11 noiembrie 308, în urma așa-numitei „conferințe” de la Carnuntum (Pannonia) (cum, iarăși, e corect spus în nota 77 de la p. 428); este drept că André Chastagnol consideră că era deja *Augustus* înainte sau după 10 decembrie 307. Unii istorici susțin, într-adevăr, că disensiunile dintre Constantin și Licinius au izbucnit în „314” sau în 315, dar, foarte probabil, aceasta s-a întâmplat abia în 316, durând până în 317. Licinius n-a fost înfrânt la „3 iulie 323” (vezi și p. 504, nota 175), ci la 3 iulie 324 (vezi și mai jos).

p. 503, nota 170: nu Aurelius Victor indică vârsta de 60 de ani pe care o avea Licinius la moarte, ci Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, XLI, 8: *Hic Licinius... vitae proxime sexagesimum occidit*.

p. 503, nota 173: „mânia” lui Licinius nu avea la bază „invidia”, ci teama îndreptățită de „uneltire” – așadar, de o conspirație împotriva sa.

p. 504, nota 175: înfrângerile suferite de Licinius la „Adrianopol”, respectiv „Hrisopolis”, au avut loc în 324, nu 323 (aceiași an în nota 162 de la p. 500-501).

Unele intervenții ale lui Tudor Teoteoi sunt eronate sau discutabile:

p. 96, nota 58: Irod Agrippa nu se numea Herodes Iulius Agrippas, ci fiul său este cunoscut astfel; el trebuie desemnat ca Herod (Irod) Agrippa, Herodes (Irod) II sau Agrippa I; s-a născut în 11 sau 10/9 î.H – cf. G. Pilara, *Agrippa I*, în *NDPAC*, I, col. 162.

p. 98, nota 73: Constantin a redat vechiul nume de Ierusalim în loc de Aelia Capitolina; la data când scria Eusebius, se numea tot Aelia Capitolina, așa cum se vede și din VI, 20, 1 (p. 311), din canonul 7 Nicaea (325) și din *Onomastikon*-ul aceluiași Eusebius (sfârșitul anilor '20 ai secolului IV).

p. 298, nota 57: „primul an al domniei lui Caracalla, adică... 212”; Caracalla și-a început domnia la 4 februarie 211.

Zefirin a fost episcop al Romei între 198-217 (cf. A. Di Berardino, *Zefirino papa*, în *NDPAC*, III, col. 5704), nu între 198/200-217, cum afirmă Bodogae (p. 303, nota 81), sau între 198-218, cum se deduce din adăugirea lui Tudor Teoteoi de la nota 117, p. 311.

Revizorul are dreptate când scrie în nota 120 (adăugită la ediția originală) de la p. 312 și în completarea notei 171 de la p. 324 că Alexander (nu Alexandru, cum apare acolo) Severus a domnit între 222-235, dar la p. 317, nota 143, a uitat să revizuiască eroarea lui Bodogae, care plasează imperiul acestuia între „223-235”.

p. 329, nota 192, aparținând revizorului: termenul *paides* din text (VI, 40, 3) i-ar desemna pe „servitorii” episcopului Dionisie, „neexistând nicio dovadă că Dionisie ar fi avut copii, deși lucrul nu e deloc imposibil”; dar Timotei, menționat în VI, 40, 4, care, după Bodogae și alții, „va fi fost fiul episcopului Dionisie” (p. 329, nota 193), este chiar fiul prelatului, cum o spune în mod explicit Eusebius în VII, 26, 2 (p. 385).

p. 357, nota 49: ca și Macrianus senior și Macrianus iunior, Quietus a fost ucis în 261 (Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *op. cit.*, p. 216-217), nu în 262, cum scrie revizorul.

p. 420, nota 50: după traducerea necorespunzătoare a lui Rufin (*HE*, VIII, 11, 2), Bardy (Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique. Livres VIII-X et Les Martyrs de Palestine*, Paris, 1958 (SC 55), p. 23, nota 2) și, după el, revizorul Teoteoi, afirmă că Adactus ar fi fost *magister officiorum* (ministru al poliției), apoi *procurator summae rei* (ministru al tezaurului); dar el a fost *magister (summarum rationum?)*, apoi *rationalis (summae rei?)* – cf. *PLRE*, II, p. 12-13, *Adactus*. Pomenirea lui nu se face la 4 octombrie, cum afirmă primul editor, la această dată fiind aniversat Adactus din Efes, martirizat în 312 la Melitene (https://www.heiligenlexikon.de/BiographienA/Adactus_von_Ephesus.html;

<https://www.heiligenlexikon.de/KalenderOktober/4.htm>); Adactus din Roma, cel despre care vorbim aici, e celebrat în calendarul catolic la 7 februarie (cf. *Martyrologium Hieronymianum*, s.d. VII id. Febr.; https://www.heiligenlexikon.de/BiographienA/Adactus_von_Rom.html; <https://www.heiligenlexikon.de/KalenderFebruar/7.htm>).

p. 440, nota 4: adăugirea conform căreia „curatorii orașelor” „provineau din ordinul senatorial sau din cel evestru” se bazează pe o confuzie, anume ca acei *curatores civitatum* din vremea Imperiului clasic, a căror proveniență din ordinul senatorial sau evestru e atestată începând cu Traian; în textul lui Eusebius este vorba despre *curatores civitatis* sau *curatores rei publicae* (gr. *logistés*), membri ai senatelor orașelor provinciale (*duumviri, curiales*), cu un prestigiu destul de scăzut (vezi *CTh*, VIII, 12, 8).

p. 447, nota 26: ideea că monoteismul creștin și-ar fi pus „amprenta considerabilă” asupra nașterii conceptului de divinitate supremă în „politeismul păgân” și în filosofia tradițională e cu totul forțată. Fenomenul era rodul evoluției firești a teologiei și gândirii speculative a ceea ce specialiștii numesc „al doilea păgânism” sau „noul păgânism”, caracterizat prin tendințe universaliste și monoteiste; nu întâmplător, unii savanți au vorbit despre „monoteismul păgân”. În veacurile al IV-lea și al V-lea, mulți intelectuali creștini (Arnobius, Lactantius, Optatus) și păgâni (panegiriștii gallo-romani, breviatorii, Ammianus Marcellinus, autorul anonim al *Historia-ei Augusta*, Macrobius ș.a.) folosesc termeni similari, monoteiști, pentru a desemna o divinitate supremă neutră, abstractă, universală – *deus, deus caelestis, divinitas, numen, summus deus, summa divinitatis, sanctus deus, maximus (summus) rerum invisibilium procreator* ș.a. Maximus, un grammatician păgân din Madaura, scria că Dumnezeu este numele comun al tuturor religiilor – *nam Deus omnibus religionibus commune nomen est* (cf. Aug., *Ep.* XVI, 1). Constantin însuși, chiar în textul așa-zisului *Edict de la Milano* sau în

epistolele adresate episcopilor, folosește termeni și expresii „neutre”, precum „divinitatea” (ἡ θεϊότης) (X, 5, 4; 5, 5; 7, 2), „puterea cerească” (ἡ ἐπουράνιος δύναμις) (X, 5, 4; 5, 21; 7, 1), „Providența divină” (ἡ θεία Πρόνοια) (X, 5, 18), „dumnezeirea marelui Dumnezeu” (ἡ θεϊότης τοῦ μεγάλου θεοῦ) (X, 5, 20; 6, 5), „Dumnezeul Atotputernic” (ὁ Θεὸς Παντοκράτωρ) (X, 5, 24), *quicquid <est> divinitatis in sede caelesti* (Lact., *Mort.*, XLVIII, 2), *summa divinitas* (Lact., *Mort.*, XLVIII, 3), *divinus* (Lact., *Mort.*, XLVIII, 11) etc.

p. 456, nota 59: nota preia cuvânt cu cuvânt pe cea cu nr. 21 de la p. 64 a lui Gustave Bardy din Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique. Livres VIII-X et Les Martyrs de Palestine*, Paris, 1958 (SC 55); aici se afirmă, în contradicție totală cu ceea ce spune însuși Eusebius în VIII, 14, 7 (p. 429-430), că „Maximin Daia nu cutezase să se alieze cu Maxentius”. Nici nu era nevoie ca cel dintâi să „cuteze” „să se alieze” cu Maxentius, pentru că, în conformitate cu mecanismele de funcționare a tetrarhiei (*domus divina*), el era *primus* (*senior, maximus*) *Augustus* (vezi IX, 10, 1). Totuși, cum ne informează Lactantius, Daia l-a contactat pe Maxentius, solicitându-i *societas et amicitia*; acestea au fost acceptate, ceea ce presupunea recunoașterea reciprocă și, drept urmare, *utriusque imagines simul locantur* (*Mort.*, XLIII, 3); mai mult, se pare că principele de la Roma a bătut monede cu legenda *Soli Invicto Comiti* în numele lui Maximin (vezi, recent, Ramiro Donciu, *L'Empereur Maxence*, Bari, 2012, p. 156-157).

p. 498, nota 157: adăugirea lui Teoteoi copie aproape cuvânt cu cuvânt nota 5 de la p. 111 a lui Gustave Bardy din SC 55.

p. 496, nota 148: sinodul de la Arelate (Arles), în Gallia, din august 314 n-a fost „primul sinod convocat de autoritatea statului roman”; primul sinod convocat de Constantin a fost cel de la Roma (Lateran) din 2-4 octombrie 313, cum se citește foarte clar în scrisoarea de convocare din primăvara sau vara lui 313 inserată de Eusebius în X, 5, 18-20 (p. 494-495).

Un lucru care nu trebuie să mire, pentru că, probabil, n-a existat vreun interes ca să se procedeze în acest mod, dar un istoric cu spirit critic ca Tudor Teoteoi ar fi trebuit să treacă peste anumite limite impuse de instituția patronatoare și cea editoare a seriei: nu s-au făcut note la unele informații ale lui Eusebius care, din punct de vedere istoric, nu numai că sunt exagerate, dar comportă nuanțări sau sunt total eronate. Un exemplu: în VIII, 13, 12, vorbind despre moartea lui Constantius I, scria că „l-a lăsat în locul său pe propriul său fiu, Constantin, cu titlul de împărat și august. Constantius a fost cel dintâi dintre împărați care a fost pus de contemporani în rândul zeilor, fiind cinstit după moarte cu toate onorurile datorate unui împărat, întrucât fusese cel mai blând și mai generos dintre împărați”. În paragraful subsecvent (13, 13), reia opinia conform căreia a încredințat imperiul „urmașului său care îi era fiu legitim” (p. 427). În sfârșit, în VIII, 18, 4, scrie din nou despre Constantin ca „fiu natural” al lui Constantius și „urmașul său legitim la tron” (p. 438). Într-adevăr, Constantin era fiul lui Constantius I, dar un fiu nelegitim, fiind născut din legătura extralegală cu Helena, o femeie de condiție modestă (Ambr., *De ob. Theod.*, 42: *stabularium hanc primuo fuisse asserunt*; Anon. *Val.*, II, 2: *matre vilissima*; Zos., II, 8, 2: *ὀμιλίας γυναικὸς*; 9, 2: *ἀσέμνου μητρος*). Legitimitatea căsătoriei a fost un act de propagandă constantiniană pus în practică după eliminarea lui Licinius în 324, fiind, deci, în strânsă legătură de recunoașterea legitimității puterii. Cu acest prilej, Helena a fost numită Flavia (Iulia) Helena Augusta, *divi Constantii coniux, procreatrix Constantini* (cf. EDR116576, Roma, a. 324-326: *Dominae Nostrae Flaviae Augustae / Helenae, Divi Constanti castissimae / coniugi, procreatrici D(omini) N(ostri) Constantini / Maximi piissimi ac victoris Augusti*), iar orașul din Bithynia unde, foarte probabil, s-a născut, *Drepanum*, a fost redenumit *Helenopolis* (astăzi, Altinova, în Turcia) (Eus., *VC*, IV, 61, 1; Hier., *Chron.*, a. 327; Socr., *HE*, I, 17, 1; Procop., *Aed.*, V, 2, 1-5; *Chron. Pasch.*, a. 327, 3; Theoph. Conf., *Chron.*, a. 5818 [325/6]). Regulile de

funcționare a Tetrarhiei nu-i permiteau lui Constantius să-l desemneze urmaș pe Constantin, fie și pentru simplul motiv că era doar *Herculius*, nu *Iovius*, deci un subordonat în *domus divina*, respectiv al lui Galerius, *senior Augustus*, care avea dreptul de a lua decizia în numele tuturor tetrarhilor; ar fi fost un gest lipsit de inteligență politică, care s-ar fi soldat nu numai cu o gravă criza constituțională, ci și cu *damnatio memoriae* a sa, ceea ce sursele nu atestă. Când privește titlurile lui Constantin, explicațiile date de Teodor Bodogae la p. 427, nota 76, sunt, în principiu, corecte, dar trebuie nuanțate: Constantin a fost aclamat *imperator* la 25 iulie 306 la Eboracum (York), în Britannia (vezi și p. 475, nota 50); prin urmare, domnia nu i-a fost transmisă de către tatăl său, așa cum acreditează Eusebius (vezi și *Vita Constantini*, I, 9, 2; 18, 2; 21, 1-2), și – raportat la normele constituționale ale succesiunii – nici n-a fost un suveran „legitim”, ci un uzurpator; o dată cu reorganizarea Tetrarhiei (formarea celei de-a treia Tetrarhii), în septembrie sau octombrie 306, Galerius i-a concedat titlul de *Caesar* (*nobilissimus Caesar* în inscripții), cel de *Augustus* acordându-l lui Severus (*Pan.*, VI [7], 5, 3; *Lact.*, *Mort.*, XXV, 5; *Anon. Val.*, II, 4; *Zos.*, II, 9, 1). Constantin a primit titlul de *Augustus* abia în toamna anului 307. În sfârșit, Constantius n-a fost nici primul împărat divinizat, nici cel dintâi căruia, după moarte, i s-au acordat „toate onorurile” (e.g.: *Aur. Vict.*, *Caes.*, 16, 15: despre Marcus Aurelius: *soli omnia decrevere*), nici cel mai blând, nici cel mai generos dintre principii.

Un alt exemplu: după cum rezultă din X, 4, 16, în 315, când Eusebius vorbea la Tyr, Licinius ar fi fost creștin, începând, precum Constantin, „să-i scuiepe în față pe idolii cei fără de viață și să calce în picioare obiceiurile nelegiuite ale demonilor, disprețuind rătăcirile vechi și obișnuite până atunci și recunoscând pe Hristos ca singur Dumnezeu și Fiul al lui Dumnezeu ...” (p. 475). Totuși, nu rezultă de nicăieri că, la acea dată sau chiar mai târziu, Licinius s-ar fi declarat creștin; că, la un moment dat, din calcul politic, a fost favorabil creștinilor, este cu totul altceva (vezi, în acest sens, și adăugirea revizorului din nota 163 de la p. 501). De altfel, credința sa diferită explică și acuzația făcută mai târziu creștinilor, dar interpretată tendențios de Eusebius, conform căreia aceștia nu se rugau decât pentru coregentul său Constantin (X, 8, 16) (p. 503). În context, Licinius n-a declanșat niciun „război” (X, 8, 8) (p. 501), nicio „persecuție generală” împotriva creștinilor (X, 8, 18) (p. 504), ci doar anumite grupuri radicale filoconstantiniene au avut de suferit în momentele de maximă tensiune dintre cei doi împărați. De asemenea, nu el a fost cel care, cum scrie Eusebius, „a pornit războiul” (X, 8, 7), „a pornit la luptă împotriva lui Constantin” (X, 8, 8) (p. 501), ci acesta din urmă se face vinovat de deteriorarea relațiilor dintre ei: cu „suflet nemăsurat și trufaș” (*ingens potensque animus*), „bântuit de patima puterii” (*ardore imperitandi agitabatur*), cum scrie Aurelius Victor (*Caes.*, 40, 2) (de asemenea, *Zos.*, II, 8, 2), dorind să stăpânească singur întreg Imperiul, după aprecierea lui Eutropius (X, 5), a invadat în 323 domeniul controlat de Licinius sub pretextul îndepărtării goșilor trecuți din Moesia Secunda (*Anon. Val.*, V, 21; *Zos.*, II, 4, 1 – 22, 1), declanșând conflictul soldat, în cele din urmă, cu înlăturarea și uciderea rudei sale; nu întâmplător, în *Epitome de Caesaribus* e numit *Latro* („Hoțul”) (XLI, 16).

Al treilea exemplu: s-a folosit consecvent expresia, foarte corectă din punct de vedere traductologic, „Biserica universală”, evitându-se „Biserica catolică”; despre aceste sintagme sinonime a scris câteva cuvinte revizorul în nota 139 de la p. 494. Motivația prezenteistă a preferinței pentru prima dintre ele nu poate scăpa nimănui și ne întrebăm dacă aceasta nu a fost determinată, printre altele, de anumite nuanțe lexicale din textul eusebian. Astfel, titlul subcapitolului 15 din X, 5, conține adverbul *MONHI* („doar, numai”), pe care nici primul editor, nici revizorul nu l-au tradus (vezi p. 494), pentru că ordonanța imperială din ianuarie 313 specifica faptul că se restituiau bunurile *numai Bisericii catolice*. De asemenea, în epistola constantiniană adresată în mai-iunie 313 lui Miltiade și lui Marcu (X, 5, 18-20, p. 494-497), apare pentru prima dată într-un document oficial expresia „Biserica

catolică” însoțită de epitetul „legitimă” (τοσαύτεν με αἰδῶ τῆ ἐνθέρσῳ καθολικῆ ἐκκλησίᾳ ἀπονέμειν – „eu nutresc un respect atât de mare legitimei Biserici universale”) și de indicația că episcopul roman Miltiade nu trebuie să admită *nicăieri* nicio schismă sau dezbinare (ὡς μηδὲν καθόλου σχίσμα ἢ διχοστασίαν ἐν τινι τόπῳ βούλεσθαι με ὑμᾶς καταλιπεῖν) (X, 5, 20, traducerea la p. 495).

Spre deosebire de ediția din *PSB* 13, cea de față nu mai conține o altă operă eusebiană cu care, de obicei, face corp comun, anume *Martirii din Palestina*. În schimb, are o *Bibliografie* cu autor necunoscut (p. 507-525), așa cum neștiut este și cel care a întocmit *Indice-le scripturistic* (p. 526-534) și *Indice-le onomastic și toponimic* (p. 535-557), unde, în loc să se facă trimiteri la elementele componente ale scrierii (carte, capitol, subcapitol), cum procedase Teodor Bodogae (*PSB* 13, p. 425-443) și cum este îndeobște recomandat în cazul unei ediții a unei lucrări antice, se indică pagina.

În concluzie, din punct de vedere al traducerii și comentării aspectelor de natură istorică, opinăm că, raportată la progresul cercetării operei eusebiene și a perioadei constantiniene, ediția din 2020 putea fi mult mai satisfăcătoare. Foarte probabil, va fi de folos slujitorilor altarului sau acelor categorii de clerici și creștini care nu obișnuiesc să-și pună prea multe întrebări.

Nelu Zugravu*

Beyond Ambassadors; Consuls, Missionaries, and Spies in Premodern Diplomacy, ed. Maurits Ebben și Louis Sicking, Leiden, Editura Brill, 2020, 236 p.

Majoritatea studiilor importante din ultimul secol care privesc relațiile internaționale din perioada medievală și premodernă îi descriu de cele mai multe ori pe ambasadori și soli ca fiind principala sau unica formă de desfășurare a diplomației. Apariția ambasadorilor rezidenți în Italia secolului al XV-lea duce la folosirea largă a acestui model în majoritatea statelor europene în următoarele secole, deși aceștia nu au fost principalii actori de pe scena diplomatică a Europei premoderne așa cum ne arată autorii acestui volum. Lucrarea de față, ce cuprinde rezultatele conferinței de la finalul lunii septembrie 2016 susținute la Universitatea din Leiden, reușește să înfățișeze celelalte personaje din spațiul diplomatic și informațional al statelor europene. Personaje care de cele mai multe ori nu sunt constrânse diplomatic, ci urmăresc și interese personale, economice, religioase sau sunt chiar în slujba mai multor entități sau state. Aducerea acestor actori în lumină, reprezentanți în paginile acestui volum de consuli, misionari și spioni, redă pluralitatea din ansamblul diplomatic premodern. Pentru a reduce conflictele armate, relațiile diplomatice au devenit mult mai importante și mai fluide, nevoia de informații fiind tot mai mare, iar ambasadorii nu mai pot susține această nevoie doar prin strângerea personală de informații, fiind necesare mai multe surse și canale de colectare. În această situație, noi personaje și tipuri de agenți sunt utili, iar consulii, misionarii și spionii acoperă aceste necesități prin diferite metode și practici diplomatice.

Prima parte a volumului vizează explicarea dificultăților care apar în teoretizarea conceptelor de agenți diplomatici și redarea noilor direcții din istoriografia modernă asupra diplomației premoderne. Următoarele trei părți din lucrare au ca rol redarea și

* Prof. univ. dr., Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; nelu@uaic.ro.

exemplificarea atribuțiilor, rolurilor și practicilor celor trei forme de agenți amintiți anterior. John Watkins acoperă agenții diplomatice non-statali din perioada premodernă, schițează o perspectivă nouă asupra acestora și descrie interesul istoricilor până acum asupra lor. A vorbi despre diplomație, fără a include „statele” sau monarhii în discuție ar părea lipsit de context, dar legarea diplomației doar de state creează dificultăți în explicarea altor actori, de aici și numărul mic de studii în care apar actori personaje consulii sau spionii. John Watkins consideră că istoricii ar trebuie să aprofundeze mai mult documentele atunci când discută despre diplomație și relațiile interstatale, folosind și documentele provenite din alte surse decât cele oficiale. Depășirea unor paradigme de natură istoriografică îi vizează nu numai pe istoricii medievali și premoderni, ci și pe cei moderni și contemporani, luarea în calcul doar a statelor poate avea ca o consecință denaturarea realităților, și excluderea unor actori importanți din scena politică, economică sau socială, spații strâns legate cu diplomația și relațiile externe ale unui stat. Dacă acești agenți, neconstrânși de monarh sau stat au influențat diplomația și relațiile internaționale, atunci ne-includerea acestora în lucrările de specialitate de până acum a fost o scăpare, pe care istoricii o au de îndreptat.

Dante Fedele încearcă, în al doilea studiu al volumului, să acopere pluralitatea ambasadurilor în literatura legislativă din perioada premodernă pentru a expune neclaritatea limitelor, obligațiilor și a rolului avut de un ambasador. Spre sfârșitul secolului al XII-lea juriștii dreptului comun, *ius commune*, au pus bazele ambasadurilor medievale înainte ca statele să legitimizeze atribuțiile și statutul acestor trimiși. Dacă între secolele XII-XIII *legatus* și *nuncius* constituiau singurele și cu siguranță principalele forme de trimiși diplomatice, din secolul al XV-lea spațiul diplomatic se schimbă, interesele personale ale unor grupuri de comercianți sau a bisericii erau reprezentate și de alți actori, uneori fiind creați reprezentanți speciali precum *bailo*, ambasadorul venețian la Constantinopol, sau agenții folosiți de Francesco Sforza. Literatura de specialitate amintită anterior interzice în unele instanțe combinarea atribuțiilor oficiale cu unele personale sau mai puțin oficiale, astfel apar diferite tipuri de trimiși cu misiuni distincte. Trimișii „extraordinari” și „ordinari” au co-existat în perioada premodernă, deși literatura de specialitate dorea combinarea celor două „funcții” pentru a ușura atribuțiile acestora. Pe lângă această dualitate îi avem reprezentanți în literatură și pe consuli sau spioni, care nu au o titulatură bine definită și nu par ca să se bucură de *ius gentium*. La toți aceștia se adaugă și negustorii care au reprezentat unul dintre canalele de informații principale pentru state sau principii. „Pensionnaires” deși regăsiți mai puțin în documente, ei se bucură de *ius gentium* doar în cazul în care sunt recunoscuți de ambele părți.

Cea de a doua parte din volum privește consulii și îi descrie în spații și medii diplomatice diferite. Louis Sicking discută despre modelul de consul folosit în peninsula Scania din sudul Suediei de astăzi, unde comunitățile urbane „vitte” erau reprezentate în fața regelui danez printr-un „vogt”. Acesta avea rolul, în principal, de a reprezenta interesele comercianților locali. Cu timpul acești trimiși, *vogt*, au reprezentat interesele politice ale comunităților și oportunitatea ocupării unor funcții mai importante. Faptul că aceste personaje aveau diferite roluri și reprezentau persoane sau grupuri în diferite situații, fie ele politice sau economice, arată pluralitatea rolurilor avute de consuli. Autorul intră în detalii ce privesc complexitatea mecanismelor folosite de acești reprezentanți pentru a-și finaliza misiunea.

Maurits Ebben, în aceeași parte dedicată consulilor, expune rolul trimișilor olandezi din spațiul economic al porturilor spaniole din secolul al XVII-lea, și acțiunile acestora în spațiul diplomatic al Spaniei. Consensusul literaturii de secol XVII cu privire la

titulatura de consul este că acesta reprezenta de cele mai multe ori interesele comercianților. Doar cei care serveau la curte puteau fi numiți diplomați sau ambasadori, mai ales că aceștia aveau îndatorirea de a reprezenta interesele suveranului și nu cele ale indivizilor sau a grupurilor. Consulii din acea perioadă aveau trei atribuții: furnizarea de informații către centru, protecția negustorilor și comercianților din țara natală și din districtele destinate acestora, și remedierea problemelor ce pot apărea pentru negustori sau comercianți. Totuși statutul acestora este oarecum ambiguu, deși nu erau diplomați oficiali, intrau sub protecția și pedeapsa monarhului iar de la țara gazdă primeau permisiuni oficiale pentru a-și duce la îndeplinire atribuțiile cu ușurință. Consulii nu controlau comercianții sau negustorii și nu puteau exercita niciun fel de jurisdicție asupra acestora sau a marinarilor. Alți consuli primeau certificate de competență pentru unele îndatoriri sau zone, pentru a le ușura munca și asistența dată negustorilor. Consulii olandezi au reprezentat pentru autor un studiu de caz propice creării unei imagini de ansamblu asupra atribuțiilor acestora cât și a statutului acestora în zone comerciale importante.

Cea de a treia parte a volumului este dedicată misionarilor, agenți diplomatici folosiți nu doar în scopuri religioase. Jaques Paviot acoperă secolul al XIII-lea, când europenii au sperat în convertirea mongolilor la creștinism, pentru ca astfel să le fie stopată expansiunea. Cei mai buni agenți au fost călugării franciscani, deoarece aceștia acopereau zone diferite atât din punct de vedere cultural, politic cât și religios. Iar în eventualitatea în care aceștia dispăreau, fie fiind condamnați sau întemnițați, nu creau probleme diplomatice serioase. Putem spune că aceștia au constituit primii spioni sau „diplomați”. Călugării misionari au devenit pentru anumite perioade norma pentru colectarea de informații pentru zonele mai puțin accesibile iar papa a transmis și bule papale cu ajutorul acestora, astfel că prin astfel de atribuții statutul lor se ridică la rang de mesager. Contactele dintre mongoli și reprezentanții papali reprezintă principalul subiect al studiului, cei din urmă fiind în mare parte călugări misionari. Aspectele principale dintre întâlnirile celor două tabere sunt darurile, gesturile și limbajul. La început misiunile diplomatice creștine nu erau conștiente de necesitatea oferirii de daruri în cadrul misiunii, iar primele misiuni nu au reușit să îndeplinească așteptările taberei mongole. Darurile trebuiau să redea importanța trimisului, iar John de Plano Carpini, unul din trimiși, nu a fost recunoscut ca o persoană importantă în misiunea sa de la jumătatea secolului XIII, cauza fiind valoarea mică a darurilor sale. Gesturile reprezintă un alt aspect important în întâlnirile celor două tabere. Mongolii se așteptau de la creștini să îngenuncheze în fața acestora, dar acest lucru îl făceau trimișii doar pentru papă sau în fața monarhilor creștini, dar cei mai mulți s-au conforma cererilor. Paviot observă că limbajul a fost un aspect mai puțin important în întrevederile celor două tabere, creștinii fie aveau deja mesajele și scrisorile deja traduse în persană, fie se foloseau de interpreți pentru traducerea mesajelor. Folosirea acestor călugări misionari, mai puțin importanți dar și obișnuiți cu medii ostile a reprezentat un atu pentru papalitate și principii europeni.

Următorul studiu, redactat de Felicia Roșu, privește cazul lui Antonio Possevino, un misionar iezuit din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Acesta a avut o relație destul de strânsă cu Ștefan Bathory, fiind amândoi de acord pe multe subiecte politice și religioase. Cel din urmă a fost un susținător al Romei, dar cel mai des își proteja interesele în defavoarea papalității. Prima sa misiune a avut ca scop medierea conflictului dintre Rusia, pe de o parte iar Polonia și Lituania de cealaltă parte, cele două tabere fiind în război de câteva decenii. A doua misiune atribuită acestuia avea să fie medierea conflictului polono-lituanian cu împăratul Rudolf II al Sfântului Imperiu Roman, dar această chestiune avea să fie greu de încheiat, dată fiind prietenia pe care o avea Possevino cu Ștefan

Bathory. Studiul redă rolurile multiple pe care le aveau clericii, având atribuții nu numai în spațiul religios, ci puteau să intervină în chestiuni politice cu consecințe însemnate, iar uneori interesele personale, ca în acest caz, se pot suprapune peste obligațiile oficiale.

Ultima parte a volumului este dedicată spionilor, cel mai versatil actor de pe scena relațiilor internaționale cât și cel mai variat din punct de vedere al personajelor care îi iau rolul. Deși spionul lipsește din marea parte a literaturii evului mediu, acesta este cu siguranță prezent în procesul de colectare de informații și secrete necesare statelor sau monarhilor europeni. Pentru perioada premodernă, Jean-Baptiste Santamaria prezintă în paginile studiului său versatilitatea spionilor și nevoia acestora de a combina spionajul cu alte atribuții pentru a crea o linie de demarcație, între persoana spionului și persoana publică. Pentru această perioadă, mulți dintre ambasadorii rezidenți de la curțile europene, acceptați cu greu, erau priviți cu multă neîncredere, ei reprezentând puncte vulnerabile prin care informațiile confidențiale pot ajunge la urechile curioase. Pentru strângerea de informații și ca spioni erau folosite și familiile nobile care aveau terenuri în diferite zone sau țări, ceea ce ușura strângerea de informații prin aceștia. Cu ajutorul a cincisprezece mici subcapitole autorul introduce cititorul în câteva aspecte, atribuții ale acestor spioni dar și perspective noi ce privesc legătura dintre diplomație și spionaj, care sunt tot mai legate în perioada premodernă.

Spionajul reprezenta latura mai periculoasă a mecanismul diplomatic și, totodată, unul dintre cele mai importante aspecte pentru *arcana imperii*. Eseul lui Alan Marshall vizează rolurile avute de spioni în colectarea informațiilor secrete precum și profesionalizarea spionajului. Dacă pentru perioada evului mediu și până în secolul al XVI-lea nu putem discuta sigur de o profesionalizare a acestor practici de strângere de informații decât de centrele specializate, precum cel din Veneția, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea tot mai mulți spioni apar în documente. Studiul de caz al fraților White, prezentat de autor în aceste pagini, constituie un exemplu bun pentru schimbarea de atitudine asupra informațiilor din Europa secolului al XVII-lea, cei doi frați fiind spioni atât pentru Franța cât și Spania, ajungând până la urmă întemnițați. Majoritatea spionilor din această perioadă făceau parte din clasa de jos a societății și furnizau informații prin mai multe canale, fie trimișilor diplomatici, sau familiilor nobiliare a căror membri deși erau solicitați de către monarhi pentru informații ei nu puteau face treaba „murdară” a spionilor.

Volumul aduce noi detalii, perspective și direcții de urmărit în studierea personajelor mai puțin cunoscute de pe scena diplomației medievale și premoderne. De la consuli din slujba țărilor, monarhilor sau a instituțiilor statale, la pluralitatea rolurilor avute de clerul catolic și la versatilitatea spionilor, studiile reunite în acest volum aderă la eforturile istoriografice din ultimele două decenii care privesc noua istorie diplomatică. Astfel, autorii volumului de față descriu prin aceste pagini faptul că în spatele ambasadorilor și a instituțiilor informaționale se află mai mulți actori și personaje, unii având un scop specific, în timp ce alții combină roluri și atribuții atât din nevoia de a rămâne sub anonim, în acest caz spionii, dar și pentru a eficientiza mecanismul tot mai complex al diplomației premoderne.

Mihai Covaliuc*

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; covaliuc.mihai@hotmail.com.

Rebecca Haynes, *Moldova: A History*, London, New York, I. B. Tauris, 2020, xvi + 240 p.

Rebeca Haynes își asumă o temă dificilă în această lucrare, și anume scrierea istoriei uneia dintre cele mai recente apariții de pe harta statelor Europei, Republica Moldova. Dificilă, pentru că istoria Moldovei ca regiune istorică a continentului a atras un număr imens de autori, marea majoritate din România, cu o tratare multă vreme nediferențiată, fără a ține cont de împărțirea arbitrară trasată după 1812. Abia apariția Republicii Socialiste Sovietice Moldovenească a dus la crearea unui curent istoriografic aparte, care a încercat să individualizeze regiunea dintre Prut și Nistru, din motive politice. Curentul s-a nuanțat după 1989, dar a continuat să aibă substrat politic și în ultimele trei decenii. Autoarea și-a propus să umple un gol pentru literatura occidentală, care nu a accesat istoriografia română, din motive de limbă, în condițiile în care strict despre spațiul dintre Prut și Nistru s-a scris foarte puțin în engleză sau franceză (Charles King, Alain Ruzé, Nicholas Dima, Stephen D. Roper), și nu întotdeauna doar din perspectivă istorică, ci și lingvistică (Donald Dwyer). Rebecca Haynes are preocupări mai vechi pe teme ce țin de istoria Moldovei și a României, cu mai multe publicații pe subiecte de istorie politică a secolului XX. O explicație pentru lipsa unor monografii pe subiect ține bineînțeles de faptul că Republica Moldova este continuatoarea a doar jumătate din fostul principat medieval al Moldovei. Se știe că majoritatea istoricilor au tratat unitar această regiune și doar istoricii care provin din Republica Moldova au încercat, din motive lesne de înțeles, să contureze și o istorie doar a teritoriului dintre Prut și Nistru, din perspectiva evoluției ca țară proaspăt independentă, pe fondul luptei pentru democrație de după 1991.

Pe parcursul celor nouă capitole, într-un efort de sinteză care merită apreciat, autoarea acoperă șapte secole de istorie a Moldovei, de la începuturi și până la disputele dintre partidele politice din Republica Moldova contemporană. Dat fiind tema, Haynes a preferat să folosească în lucrare denumirea actuală a republicii și cu referire la perioada medievală și pre-modernă a istoriei acestui principat, cunoscut în literatura de limbă engleză sub numele latinizat de Moldavia. Trebuie să subliniem faptul că, în cadrul acestei structuri politice, teritoriul dintre Prut și Nistru (numit Basarabia de ruși după 1812) a reprezentat o zonă secundară, mai slab populată și urbanizată și cu o pondere economică mai redusă, datorită expunerii mult mai mari față de atacurile tătarilor aflați în Crimeea și Bugeac. Realizăm că autoarea s-a confruntat cu o provocare, și anume cum să integreze doar teritoriul actualei Republicii Moldova (partea de est a fostului principat) în istoria întregii țări. Era dificil să o facă, astfel că mai întâi s-a ocupat de toată țara, pentru ca pe măsură ce regiunea dintre Prut și Nistru a început să se individualizeze (după ocupația rusă din 1812) să își concentreze atenția doar asupra sa. Este o situație întâlnită și în multe alte țări din zona Balcanilor, unde avem mai multe istorii, împărțite de mai multe state, una comună până la un moment, dar din care se rup la un moment dat istorii deosebite.

Autoarea dă dovadă de o bună capacitate de sinteză, narațiunea fiind coerentă și accesibilă cititorului nefamiliarizat cu peisajul politic din sud-estul Europei. Prinsă între diferitele puteri regionale, Polonia, Ungaria, Imperiul Otoman, cărora li s-au adăugat mai târziu Rusia și Austria, Moldova a reușit să își conserve identitatea politică, păstrând o largă autonomie chiar și în cei mai negri ani ai secolului al XVIII-lea. Au supraviețuit în lucrare câteva interpretări care acum sunt considerate depășite în istoriografia recentă. Spre exemplu, principele Petru I nu mai este numit și Mușat (p. 16), de vreme ce nu a existat un om cu acest nume, ci o Mușata, mama lui, care nu a dat numele vreunei familii domnitoare. Sau teoria potrivit căreia o mare parte din producția agricolă a Moldovei era rezervată otomanilor, care nu mai are azi aceeași susținere precum în trecut. Avem informații despre

principi care chiar și în secolul al XVII-lea făceau încă afaceri serioase cu alte spații decât cel otoman. În plus, regiunea dintre Prut și Nistru nu furniza mare parte din produsele agricole ale țării (p. 36), zona cunoscând până târziu, în secolul al XVIII-lea, mai puține așezări, densitatea cea mai mare a populației fiind la vest de Prut. La Iași nu avem de unde ști numărul clădirilor și în nici un caz nu putem estima o scădere a numărului caselor de la 12.000 la 4.000 pe parcursul secolului al XVII-lea (p. 37), de vreme ce până la 1774 nu s-a păstrat nici un recensământ pentru Moldova.

Partea cea mai serioasă a lucrării este cuprinsă în ultimele patru capitole, în care este tratată regiunea viitoarei Republici Moldova. Pornind de la ocuparea teritoriului de la est de Prut de către Rusia după tratatul de la București din 1812 și mergând până la disputele politice din Republica post-sovietică din 2016, Haynes ne prezintă traseul întortocheat urmat de această regiune. Populația locală a trebuit să îndure o politică de rusificare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primul deceniu al secolului următor, pentru ca la finalul primului război mondial elita politică să aleagă unirea cu România în fața pericolului real al preluării puterii de către bolșevici sau anexării de către Ucraina. Cele două decenii în care Basarabia a fost parte a României sunt tratate obiectiv, fiind subliniate atât dificultățile autorităților române de a combate tendințele rusofile ale elitei urbane, dar și ale unor părți importante ale populației, subdezvoltarea economică, dar și progresele făcute la nivelul infrastructurii locale, îmbunătățirii sănătății publice și a educației superioare. Pe celălalt mal al Nistrului, sovieticii creaseră încă din 1924 embrionul viitoarei republici sovietice, și anume Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească, scopul fiind de a submina suveranitatea pe care România o pretindea asupra Basarabiei. În august 1940, după ce URSS a ocupat întreaga regiune de până la Prut, a fost înființată republica ca parte a uniunii, cursul istoriei acesteia fiind tipic pentru alte componente ale spațiului controlat direct de către Moscova: deportări, colectivizare, industrializare (în special în Transnistria), reconstrucție urbană în stil sovietic, cu toate că republica a rămas profund rurală. Autoarea subliniază importanța deceniului opt al secolului XX, al deșteptării naționale, urmat de declararea independenței în 1991 și de cele două decenii de căutări din care Republica Moldova a ieșit ca cea mai săracă țară din Europa. La final suntem în întregime de acord cu această concluzie of Rebecca Haynes: „Moldova is likely to remain for the foreseeable future as conteste a cultural and political space as it has always been”.

Laurențiu Rădvan*

Carol Iancu, *Evreii din Hârlău și împrejurimi. Istorie și memorie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, 250 p.

Carol Iancu (n. 1946) este membru de onoare din străinătate al Academiei Române (2016), profesor emerit de istorie contemporană la Universitatea „Paul-Valéry” din Montpellier (Franța) și director emerit al Școlii de Înalte Studii ale Iudaismului din Franța.

Autor al unei vaste opere consacrate istoriei evreilor și relațiilor internaționale, profesorul Carol Iancu este o expresie a deschiderii, echilibrului și dialogului în toată opera sa istoriografică. Lista studiilor și cărților publicate este impresionantă, motiv pentru care redăm doar câteva titluri, repere pentru domeniul de studiu consacrat istoriei evreilor: *Emanciparea evreilor din Romania (1913-1919)*, 1998; *Shoah în România. Evreii în timpul*

* Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; radvan@uaic.ro.

regimului Antonescu (1940-1944). Documente diplomatice franceze inedite, 2002; *Miturile fondatoare ale antisemitismului – din antichitate până în zilele noastre*, 2005; *Alexandru Șafran. O viață de luptă, o rază de lumină*, 2008; *Evreii din România 1866-1919. De la excludere la emancipare*, 2009; *Evreii din Hârlău. Istoria unei comunități*, 2017 ș.a.

Profesorul Carol Iancu, a primit mai multe distincții. Laureat cu *Grand Prix historique de Provence* (1996), titlul de *Officer dans l'Ordre des Palmes Academiques* pentru prestigioasa sa activitate universitară (2012), Premiul de istorie *A. D. Xenopol* al Academiei Române (2015) sau Premiul de istorie *Constantin Brâncoveanu* al Fundației Alexandrion (2017). Este *Doctor honoris causa* al universităților din Cluj (Universitatea „Babeș-Bolyai”, 2005), Iași (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, 2010), Oradea (2011) și Constanța (Universitatea „Ovidius”, 2013), membru al Academiei din Nîmes (2011) și membru de onoare al Institutului „A. D. Xenopol” din Iași (2014).

Dedicat restituirii, sub toate formele, a trecutului poporului său, Carol Iancu, în data de 13 iunie 2019, cu ocazia reînălțării Sinagogii Mari din Hârlău, a organizat simpozionul „Evreii din Hârlău și împrejurimi. Istorie și memorie”, iar lucrarea cu același titlu, prezentată aici, adună comunicările acestei reuniuni științifice. Apărut la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, din Iași, în anul 2020, volumul adună lucrările realizate sub egida a trei centre de cercetare: Centrul de Istorie a Evreilor și Ebraistică „Dr. Alexandru Șafran”, Iași, Centrul de cercetări Interdisciplinare în Științe umaniste și Sociale, Montpellier (Franța) și Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România „Wilhelm Filderman”, București.

Volumul este împărțit în cinci secțiuni: *Evreii din Hârlău* (Carol Iancu, Lucian-Zeev Herșcovici, Felicia Waldman, Marina Nicolaev, Anca Tudoreanca); *Evreii din împrejurimile Hârlăului* (Sergiu Enea, Cătălin Botoșineanu, Francisca Solomon, Martha Eșanu); *Restaurarea Sinagogii Mari din Hârlău și Sinagoga în cultura Europei* (Dan Rădulescu, Andrei Marga); *Istoria evreilor din Hârlău și istoria evreilor din România* (Alexandru Florin Platon, Alexandru Zub, Gheorghe Cliveti) și *Reînălțarea sinagogii mari din Hârlău* (Carol Iancu - *Ceremonia de reînălțare a sinagogii mari*, ilustrații de la ceremonia reînălțării sinagogii și simpozion).

Prima secțiune este deschisă de studiul profesorului Carol Iancu, „Contribuția evreilor la dezvoltarea economică a Hârlăului”. Autorul analizează locul și rolul preponderent al evreilor meșteșugari, neguțători și seria de meserii artisanale și de comerț, practicate de aceștia, începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea și până la instaurarea regimului comunist. Contribuția substanțială, înainte și după Primul Război Mondial, a comunității evreiești în construcția de fabrici de sticlă, de tipografii, mori, tăbăcării etc, implicarea în meseriile artisanale sau comercializarea produselor agricole, au adus o contribuție importantă la dezvoltarea economică a Hârlăului.

Lucian Zeev Herșcovici, în cel de al doilea studiul „Rabini, rabinat și hasidism la Hârlău și împrejurimile acestui oraș”, trece în revistă rabinii care activau în Hârlău. Punctând aspecte statistice, sociologice și demografice, autorul studiului abordează și puternica influență a hasidismului în Hârlău și împrejurimi. Prin cercetarea „Vechiul cimitir evreiesc din Hârlău. În așteptarea unui Umberto Eco”, Felicia Waldman scoate în evidență probleme din trecutul recent al cimitirului din Hârlău, închis și supus distrugerii, realizând și o cercetare a simbolisticii monumentelor funerare din acest cimitir. Analiza celor 26 de monumente zugrăvește starea economică și socială a comunității evreiești din Hârlău, între secolele XVIII-XX, însă și bogăția și unicitatea artei funerare. Marina Nicolaev, cu studiul „Stele funerare evreiești – *Mașevot* din secolele XVIII-XX. Cimitirul Bojica Hârlău”, evidențiază schimbările juridice ale cimitirului, cu un examen cadastral, topografic, statistic

și estetic al acestuia. Specializată în documentația iconografică, Anca Tudorancea face cunoscută situația unui om originar din Hârlău, tragedia maiorului farmacist Sami Roder, și aduce noi perspective asupra pogromului de la București (studiul „Maiorul Sami Roder născut la Hârlău, victimă a pogromului din București”).

Secțiunea a doua a volumului de față este deschisă de Sergiu Onea, cu cercetarea „Evreii din Târgul Frumos în perioada interbelică. Considerații și repere istorice”, unde autorul prezintă (începând cu secolul al XVIII-lea), sub aspectul economic, social și cultural, o imagine a comunității din Târgul Frumos, cu o privire spre instituțiile sale. Cătălin Botoșineanu, prin studiul „Învățământul particular în România. Arhiva regăsită a școlii mixte israelito-române din Podul Iloaiei”, expune cazul școlii mixte israelito-române din Podul Iloaiei. Autorul atrage atenția asupra arhivei acestei școli particulare (descoperită în anul 2015), extrem de valoroasă. „Lumea șetlului bucovinean ca microcosmos al pluriculturalității est-europene în romanul *Die Abenteuer des Ruben Jablonsky*, al scriitorului Edgar Hilsenthrath” este un alt material, realizat de Francisca Solomon, în care se face o analiză a acestui roman și se aduce o contribuție privind evoluția șetlului bucovinean. Martha Eșanu încheie a doua secțiune, cu studiul „I. Kara, istoric al evreilor din Moldova”, închinat lui Ițic Șvarț-Kara (1906-2001). Publicist, traducător, prozator în limbă idiș, și istoric (fără formație universitară), prin monografiile sale, acesta aduce o contribuție însemnată la traducerea a peste trei sute de inscripții ebraice de pe monumente funerare.

Secțiunea a treia este dedicată restaurării Sinagogii Mari din Hârlău și Sinagogii ca instituție în cultura Europei. Dan Rădulescu, cel care s-a îngrijit de acest proces complex de restaurare, prin studiul „Restaurarea Sinagogii Mari din Hârlău”, scoate în evidență necesitatea lucrărilor și etapele acestora, însoțite, cum era și firesc, de detalii tehnice. Profesorul Andrei Marga, prin amplul studiu „Sinagoga în cultura Europei”, subliniază importanța acestei instituții esențiale a iudaismului în istorie și cultură. Autorul descrie începuturile, spațiul lăuntric al edificiului, dar și originea/emergența creștinismului/Bisericii din sinagoga iudaică.

Trei articole, ce alcătuiesc a patra secțiune, tratează subiectul evreilor din Hârlău, luând drept argument monografia comunității din Hârlău, realizată de Carol Iancu, *Evreii din Hârlău. Istoria unei comunități* (2017), dar și întreaga operă publicată de autor. Profesorul Alexandru Florin Platon, în studiul „Ego-Istorie și memorie: reflecții contextuale despre istoria comunității evreilor din Hârlău”, subliniază caracterul autobiografic, istoriografic și memorial al monografiei amintite și faptul că aceasta „oglindește, aidoma unui revelator *sui generis*, principalele caracteristici ale istoriografiei contemporane”. Academicianul Alexandru Zub, în textul „Evreii din Hârlău. Pe marginea unei monografii istorice”, face referire la aceeași lucrare a profesorului Iancu, arătând că acest volum este o lucrare „pregătită îndelung și minuțios” și cu un conținut ce „dezvăluie un amestec inefabil de istorie factologică, pozitivistă, și elemente autobiografice”. În cele din urmă, profesorul Gheorghe Cliveti, prin articolul „Carol Iancu și istoria *Chestiunii evreiești* din România”, subliniază importanța altei lucrări a profesorului Carol Iancu, *Evreii din România 1866-1919. De la excludere la emancipare*, ce stă la temelia sintezei istoriografice privind „chestiunea” evreiască din România modernă, până spre 1948.

Ultima secțiune, *Reinaugurarea sinagogii mari din Hârlău*, este compusă din precizările finale ale autorului, Carol Iancu, în textul „Ceremonia de reînnoire a sinagogii mari” și ilustrații de la ceremonia reînnoirii sinagogii și a simpozionului „Evreii din Hârlău și împrejurimi. Istorie și memorie”.

Evreii din Hârlău și împrejurimi. Istorie și memorie este în primul rând un prețios „patrimoniu” care aparține evreilor din România, dar nu numai, și, în aceeași măsură, un „prinos de recunoștință” al autorului față de comunitatea din care a făcut parte. Este

totodată o contribuție esențială la istoria evreilor din Hârlău și a localităților apropiate, Târgu Frumos sau Podul Iloaiei. Aș îndrăzni să spun că este o contribuție chiar și la întreaga istorie a orașului Hârlău, deoarece, rezultatele cercetărilor vor folosi la „întregirea” informațiilor despre această urbe.

Dănuț Fotea*

Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia 1812-1834*, Budapest, Vienna, New York, Central European University Press, 2021.

The introduction to the new volume published by Victor Taki, an internationally recognized historian of Russian politics in the Lower Danube and the Balkans, begins with two quotations from Felix Fonton's memoirs that summarize two fundamental directions towards which has oriented his research, perfectly illustrated in this book: the Romanians, "these eight million people foreign to the Slavs had settled here on the beautiful slopes of the Carpathians, drawing a wedge between the Slavic tribes and preventing their unification", "The Romanians are here, and they cannot be wiped off the face of the earth". At the same time, Russia "encountered here the political and strategic limits that it could not trespass without being weakened", but, on the other hand, could "intervene on behalf of its co-religionist and co-racial peoples who were oppressed by the Turks without giving [the European powers] a reason to suspect its intentions" (p. 2).

Structured in seven chapters, according to chronological criteria as well as an inspired thematic problematization – *Early Encounters; Challenges of Empire-Building in a Revolutionary Age; The Uprisings of 1821 and Their Impact; From Akkerman (1826) to Adrianople (1829); The Organic Statutes and Russia's Eastern Policy; A Well-Ordered Police State on the Danube; Russian Policies in Moldavia and Wallachia After 1834* – the book is the result of a meticulous research, based on an impressive documentation of published and archival sources, mainly from the Russian archives.

In the narrative development of the book, several guidelines can be distinguished that reveal the significance and importance of the ideas expressed by Felix Fonton. On the one hand, the stages of Russian policy in the region are carefully traced – the control of the Black Sea basin and the consolidation of the security of the southern frontier, in a phase corresponding to the Russo-Turkish wars concluded with the treaties of Kuciuk-Kainardji (1774) and Iasi (1792); the creation of the instruments of legal interference in the internal affairs of the Ottoman Empire, by the reason of the policy of protecting the Ottoman Orthodox subjects, under the terms of the Treaty of Bucharest (1812) and the Convention of Akkerman (1826); the extension of the influence and its transformation into Russian supremacy on the Lower Danube, from the early years of the reign of Nicholas I (Treaties of Adrianople and Unkiar Skelessi).

The issue is not new, on the contrary, it benefits from a rich historiographical tradition going back to the 19th century, but what distinguishes Victor Taki's book, along with his previous publications, is the effort to find out, understand and expose the tendencies, the turmoil, the clashes of influences in the crystallization of the foreign policy of an Empire that was adapting itself to the rules of modern international relations, at a time when the Russian state was being structured legally and institutionally by an elite seeking to harmonise the eminently autocratic Russian imperial tradition with the demands of a civilised, organised

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; fotea_danut@yahoo.com.

and efficient state, comparable to the other Great Powers of Europe, but without losing its identity. In this regard, two statements of the author seem to me essential from a methodological perspective: “The present work [...] view Russia’s “Eastern policy” as a product of interaction between diplomats, the military, and religious bureaucracy, as well as Russian and foreign public opinion” (p. 8) and “demonstrates that reforms represented a key element of imperial ruling strategies that transcended the formal boundaries of the empire” (p. 9).

On the other hand, as the author himself points out, the book attempts to „tells the story of interaction between an expanding continental empire and the elites of the two Romanian principalities strategically located on the lower Danube” (p. 5), in a manner permanently focused on the contrast between the difficulties of interacting with the nobility of the Principalities and their strategic importance for Russia’s Balkan policy. Not coincidentally, in this book, the famous “pro-Russianism” of the boyars of the 18th and the first half of the 19th century appears in a new light, more one of convenience than one based on deep convictions and affinities.

As can be seen from the first chapter, Russia’s evaluation of the strategic importance of the Principalities, as well as the formulation by the boyars of the Principalities of a political program addressed to Russia, as an Orthodox Empire, aimed at recovering their autonomy and bringing them under Russian rule, with certain conditions, took place over time, and involved a process of crystallization and mutual discovery of the two sides, while being deeply influenced by the fluctuating dynamics of international relations. In this early phase and in the context of the occupation between 1806 and 1812, the author identifies among the motivations of the Russian military officials to introduce certain reforms, more the interest to make the Principalities better achieve their economic potential, related to the supply of the Russian army, to maintain an internal climate of order and stability, than a well-structured political plan to legally and institutionally colonize Moldavia and Wallachia, with a view to annexation. The idea of annexation was being discussed in Petersburg in those years, desired by Tsar Alexander I himself, but a coherent plan for its preparation from the time of the occupation does not emerge from historical sources. However, the results of this experiment marked “an important turning point in Russia’s relations with the elites of the principalities, [...] a new age of Russian policy in the principalities, during which reform became a means of extending influence and meeting challenges to the Russian protectorate”. In addition, the introduction of the first reforms would have produced an essential change in the profile of the political dialogue with the elite in the Principality, since „the discourse of reform was more universal and thus capable of structuring the boyars’s relations not only with Russia but also with other empires” (p. 60-61).

The information and the argumentative construction used to describe the nature of the steps taken by high-ranking Russian officials such as Capodistria, Admiral Ciceakov or Baron Stroganov, by figures such as the governor of Bessarabia, Bahmetiev, Metropolitan Ignatius of Arta or Manuk Bey, to use the language of reforms and “constitutional” projects, in order to stimulate a more vigorous Russian policy towards the Ottoman Empire after 1815 have a certain novelty for Romanian historiography. The failure of these plans, caused by Russia’s general foreign policy priorities of preserving the “Viennese” order in Europe and precipitated by the “catastrophe” of 1821 in the Principalities, does not alter the significance of the conclusion, however, which is linked to Russia’s strategic interest in maintaining a positive image among the Orthodox in the Balkans as their “protective” power and in orienting the anti-Ottoman emancipation movements in the region in accordance with its own interests. The events of 1821, the general suspicion of Russia’s involvement in the outbreak of the *Etairist* movement, with all its efforts to exonerate itself, did not cease to have consequences for Russia’s position in the Principalities, as the author argues in the third

chapter, forcing the “protective” power to reconsider its policy. On the one hand, the anti-Greek political current, which embraced the entire boyar class, a veritable trend towards the degrecization of the Principalities, as Victor Taki calls it, could not be stemmed; on the other hand, the political turmoil, especially in Moldavia, the conflict between the “magnates” and the “charvunars”, the latter inspired, among others, by the reforms introduced in Bessarabia after 1812, forced the Russian officials to choose differently than they had done in Poland or Bessarabia (we would add, in the Ionian Islands, as well), relying in the Principalities on the great boyars, as a means of ensuring the restoration of their influence from the previous period, not on the arbitration of the disputes between elite factions, as in the other cases.

Dmitri Dashkov’s role in promoting the need for structural changes in the organisation of the state in the Romanian Principalities, as an expression not only of personal convictions, is highlighted. After decades of intervention in Constantinople in connection with the repeated abuses of the Porte in the Principalities, several Russian officials came to the conclusion that the advantages of interventionism were undermined by the permanent tension in relations with the Porte caused by them. The solution in sight, a strengthening of autonomy in relation to the Ottoman Empire and of internal institutions, was likely to better serve Russian interests at the Lower Danube and Russia’s image as a European power, interested in “civilising” these state entities on the border of the Ottoman Empire, Moldavia, Wallachia and Serbia. The experience of the provisional administration during the war years, led by Pahlen, the difficulties of supplying the army and the poor efficiency of the institutions reinforced in Petersburg this conviction of the need for profound reforms, expressed in the two plans for reform drawn up by Alexander Sc. Sturdza (*Plan for the Future Constitution of Moldavia and Wallachia*, September 1828; *Plan for a Fundamental Statute for Moldavia and Wallachia*, May 1829). Finally, all these ideas and projects, by Dimitri Dashkov and Alexander Sc. Sturdza, to which were added the memoirs sent to Petersburg by the Moldo-Wallachian boyars, materialized in well-known act, the *Petersburg Instructions*, on the basis of which the Organic Regulations were to be elaborated.

In a substantial fifth chapter, devoted largely to the resistance of the native boyars to the regulatory reform, the author traces the reactions of the great boyars, especially the Moldavian boyars, worried that the organic law would limit their privileges, establishing them precisely on the basis of legislation inspired by the Russian model, but also of the boyars from the counties, of more radical elements, hostile to the Regulation because it limited their presence in the institutions. As a result of these turmoil, at the suggestion of Kiselev and Dashkov, it was decided that the election of the first General Assemblies, called the Assemblies of Revision, should be carried out in a controlled manner, so as to ensure majorities favourable to the Organic Regulation, and that the election of princes should be postponed until the native elite had adapted to the new institutional-legal realities. As a consequence, in evaluating the Organic Regulations from a political point of view, the author concludes that “did not solve the old conflict between the hospodars and the boyars, but they cloaked it in «constitutional» forms. The distribution of functions and constitutional prerogatives between the hospodars and the assemblies reflected the desire of the Russian authorities to create institutional leverage for effective Russian domination in the principalities” (p. 217).

If the political turmoil in the Principalities, the dynamics of international relations after the outbreak of the first Egyptian crisis, and the danger of a new revolutionary wave associated with the June 1830 revolution in Paris and the Polish uprising, created certain doubts about the durability of the regulatory reform after the inevitable withdrawal of the Russian armies from the Principalities, in a historical perspective, the series of structural reforms generated by the application of the Organic Regulations, analysed in the sub-

chapters of the sixth chapter – *The Creation of the Danubian Quarantine; The Creation of Militia and Police Reform; Fiscal Reform and Peasant Obligations; Administrative and Judiciary Reform; Foreign Subjects, Dedicated Monasteries, and Censorship* – having “elements of population management and administrative disciplining”, specific to *Polizeistaat* model, had a profound and long-term influence on the institutional structure, the judicial and political practices, and the social relations in the Romanian Principalities.

Compared with the previous chapters, the last chapter’s subject matter is treated in a predominantly discursive manner, that serves the whole narrative of the book, without the explanations and arguments used in relation to the treated issues being fully convincing. With regard to the candidates for the throne, it would have been useful to make a distinction between the characterizations made by Pavel Kiselev of some of the leading members of the Moldo-Wallachian boyars (Grigore Sturdza, Alexandru Ghica; Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghica), similar to those made by I. P. Liprandi or Anghel Vali, and the people actually considered as viable candidates, in the light of Russian interests and the consolidation of regulatory reforms (Constantin Paladi, Constantin Cantacuzino Pașcanu, Mihail Sturdza, even Costache Conachi; Grigore Ghica, Iordache Filipescu). Instead, the reasons that led Pavel Kiselev to turn to younger, well-educated and reform-minded candidates after 1832 are clearly argued (p. 277-281). Regarding the idea of the union of the Principalities, Romanian, British and Austrian sources (diplomatic and consular reports) contain edifying information about the idea of the candidacy of the Swedish Prince Gustav of Vasa, belonging to the Holstein Gottorp branch of the Princely House of Oldenburg (as Saint Marc Girardin knew it) and the project of *combourgeoisie*, which were proposed by the boyars of the “reform committee” in 1830, and which are likely to reinforce the information in later narrative sources concerning Iordache Catargiu’s famous proposal for the union of Moldavia with Wallachia, the new state having an international statute similar to that of Greece (p. 282-287).

Our conclusion, following the narrative line of the conclusions of this beautiful book, only validates the author’s main points. The language of reform was a fundamental means of communication of the Russian elites with the local elites in territories annexed or controlled by Russia in the decades between the 18th and 19th centuries. This language must be related not only to the politics of domination, but also to the attempts to redefine the Russian state itself in a modern way. The fundamental elements of Russian political modernity in this period were in the process of being structured and, as the author argues, a Russian model of “constitutional” and juridical state reform did not yet exist. Still less was there a definite and dominant plan for the integration and assimilation of the Orthodox of the Danubian Principalities or those of the Balkans into the Russian Empire, or for the complete destruction of the Ottoman Empire. Nevertheless, we believe that a distinction must be made between the reformist discourse and the reform policy that Russian officials (with the consent of the Tsars, there being differences of nuance between Catherine II, Alexander I and Nicholas I) used in the European territories annexed (Novorossiia, Poland, Finland, Bessarabia) or controlled by Russia (Ionian Islands, Moldavia, Wallachia) during this period and the rest of the Russian Empire. Political areas of “constitutional”, juridical, institutional and cultural experiment, these territories were not only areas of implantation of Russian interests and domination, but also examples presented to the diplomatic world and European public opinion to demonstrate the civilized and European character of the Russian state.

*Cristian Ploscaru**

* PhD in History, associate professor, Faculty of History, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania; cploscaru@yahoo.com.

Mirel Bănică, *Bafta, Devla și Haramul. Studii despre cultura și religia romilor*, Iași, Editura Polirom, 2019, 472 p.

Atunci când aducem în discuție istoria țiganilor trebuie să luăm în considerare perioada istorică despre care vorbim. Desigur, azi le spunem romi, însă până în secolul al XX-lea ei au fost cunoscuți drept *țigani*, acesta fiind și termenul folosit în documentele vremii. Pentru spațiul românesc, cele mai bune lucrări documentate științific pe această temă aparțin soților Achim, Venera și Viorel. Cei doi și-au concentrat o bună perioadă a timpului studierii istoriei romilor, din momentul venirii lor în Europa și până spre anii 2000. Alte lucrări reprezentative sunt *Țigani. Integrarea socială a romilor*, de Mihai Merfea, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, de George Potra, *Rromii, India și limba rromani*, a lui Gheorghe Sarău, iar lista poate continua.

Lucrarea asupra căreia mi-am oprit atenția, *Bafta, Devla și Haramul. Studii despre cultura și religia romilor*, îi aparține lui Mirel Bănică și a apărut în 2019 la editura Polirom, făcând parte din colecția Plural M. Este o lucrare de popularizare, scrisă din perspectivă sociologică, pe alocuri cu elemente din lucrări de antropologie, redactată într-o manieră ușor de înțeles. Date despre autor regăsim chiar în interiorul cărții, de unde aflăm că este doctor în științe politice la Universitatea din Geneva (2004) și că domeniile sale de interes aparțin socioantropologiei religiei ortodoxe, sociologiei memoriei și antropologiilor mediilor virtuale. În 2008 a devenit cercetător științific al Institutului de Istorie a Religiiilor din cadrul Academiei Române. Cartea de față nu este singura apărută sub îndrumarea sa; menționăm aici publicații anterioare anului 2019: *Biserica Ortodoxă Română, stat și societate în anii '30* (2007), *Enervări sau despre bucuria de a trăi în România* (2007) și *Nevoia de miracol. Fenomenul pelerinajelor în România contemporană* (2014).

În ceea ce privește lucrarea de față, aceasta se întinde pe 468 de pagini, cuprinzând mai multe teme de discuție, grupate după părerea noastră în *părți* și nu *capitole*, deoarece nu au consistența unor capitole, iar împărțirea subiectelor este ușor haotică. Volumul lui Mirel Bănică începe cu o introducere de 53 de pagini (p. 11-64), urmată de textul propriu-zis, câteva concluzii și se încheie cu o bibliografie generoasă, suficient de bogată pentru a îndruma cititorii către diverse lucrări, în mare parte științifice. Între încheiere și notele bibliografice se mai regăsește o *Addenda*, sub numele de *Eu și câinele. La Geneva*. După *Introducere*, autorul face o (*Foarte*) *scurtă istorie a romilor* (p.65-71) în care preia din diverse cărți informații (prea puține) despre venirea romilor în spațiul european.

În introducere ne sunt redate câteva aspecte din viața autorului, mai exact motivația alegerii temei, provocările, obstacolele cu care s-a confruntat și sursele de finanțare. Credem că unele amănunte nu își aveau locul, iar aici ne referim la descrierea prea detaliată a stării cărților pe care le-a consultat și la particularitățile vieții private. Încă de la început ne transmite că numele persoanelor cu care a intrat în contact sunt schimbate, fapt pe care îl considerăm benefic, însă nu putem spune același lucru și despre anonimatul locurilor din care a luat o parte din informații. Am fi apreciat să știm toate zonele din care preia exemple, pentru a ne contura o imagine mai amplă asupra surselor cărții.

Prima parte a lucrării, intitulată *Siva și Vasilca. „Enigma capului de porc”* (p. 71-99), pornește de la curiozitatea autorului asupra unui obicei de iarnă, des practicat în trecut în special de copiii romi. În aceste pagini ne este prezentat un scurt istoric al datinii, folosind atât surse scrise, cât și mărturiile ale romilor cu care a luat contact. Aflăm că în prezent acest obicei se întâlnește foarte rar în anumite zone ale Brăilei, fiind „preluat de la țigani care pe vremuri împodobeau un cap de porc cu mărgelă, cercei, voal de mireasă, îl puneau pe o tavă, apoi plecau cu el la colindat” (p.72). Considerăm că dintre toate cele nouă părți ale

lucrării, aceasta tratează cel mai mult romii din România. Se poate observa pe parcursul lucrării că accentul nu este pus în special pe zona țării noastre, ci mai degrabă se încearcă cuprinderea informațiilor generale făcând apel la originea indiană. Am fi apreciat mai mult munca depusă de autor dacă ar fi valorificat toate relatările obținute în cadrul interviurilor și dacă ar fi apelat mai puțin la sursele străine.

Următoarele patru părți, *Călători străini. Imagologie și reprezentare* (p. 101-127), *Robie, sclavie, ortodoxie. Viața spirituală a romilor* (p. 127-149), *Romii și moartea. Moartea și romii* (p. 149-235) și *Botezul și puritatea rituală. Identitate și legături sociale* (p. 237-251), fac trecerea spre consistența lucrării, și anume practicile folosite de romi la pelerinajele ortodoxe. Relatările din aceste pagini cuprind studii publicate în afara României despre modul în care au fost văzuți romii de-a lungul timpului, în raport cu poporul cu care luau contact. Se vorbește despre perioada lor de robie, atât în spațiul românesc cât și în afara acestuia, despre adaptabilitatea romilor de a se converti la religia predominantă locului în care se aflau și de practicile preluate din diverse credințe. O chestiune ce îngreunează înțelegerea textului este lipsa relatărilor într-o ordine cronologică. Pe alocuri regăsim inserate de către autor câteva date, însă de cele mai multe ori cititorul nu își poate da seama despre ce perioadă este vorba.

Cronologia era foarte utilă dacă era prezentă mai ales în aceste părți din lucrare, deoarece se vorbește despre riturile funerare și taina botezului, subiecte ce meritau a fi puse în comparație de la o epocă la alta. Pentru a întări cele spuse anterior, oferim două exemple: „Țigăncile din București vând colive și talismane, le place să stea lângă morți și merg la priveghiuri [...]. Coliva, această prăjitură a îngropăciunii așezată pe mormânt, este împodobită uneori cu portretul defunctului făcut din zahăr, cu favoriți de ciocolată” (p. 119). „Fetești, 17 iunie 1917. Am ocazia să merg la frumoasa înmormântare a unei tinere țigănci. Patru băieți, împodobiți cu panglici colorate, cară nășălia cu coșciugul deschis, totul împodobit cu flori [...] în spate un taraf țigănesc intonează melodii vesele la vioară, contrabas și țambal [...]. De-a dreapta și de-a stânga coșciugului, bocitoare cu simbrie se jeluiesc și își smulg părul din cap” – relatarea unui soldat german (p. 120). Ne-ar fi fost util să știm dacă primul exemplu este anterior sau posterior mărturiei soldatului german, pentru a înțelege desfășurarea întregii procesiuni funerare.

Cea mai densă parte a lucrării este ocupată de problematica pelerinajului, subiect ce se întinde pe mai multe așa-zise capitole, împărțite astfel: *Romii la pelerinaj, romii din pelerinaj* (p. 259-307), *Pelerinajul „gitanilor”* (p. 307-361), *Penticostalia. Atracția bisericilor neoprotestante* (p. 361-411) și *Despre religia romilor. Sincretismul, bricolajul* (p. 411-428). Considerăm că ultimele două ar fi putut fi integrate în prealabil, atunci când s-a discutat despre viața spirituală a romilor, lăsând un loc distinct pelerinajului. Pe parcursul a câtorva sute de pagini, autorul ne ajută să descoperim aspectele fantasmagorice din spatele pelerinajului propriu-zis, aspecte observate atât la Iași, la Sfânta Paraschiva cât și în campania sa din mai 2017 din Franța, la Saintes-Maries-de-la-Mer. Ne sunt prezentate teoriile care planează în jurul Sfintei Sara, protectoarea romilor de pretutindeni, concepții ce își schimbă forma în funcție de locul în care ne aflăm. Întrebările care au provocat cercetarea efectivă în Franța fac referire la posibila recunoaștere de către Biserica Catolică a acestei sfinte, la atestarea ei documentară în istorie și la ceremoniile dedicate acesteia. Oferim o explicație relatată de autor dintr-o enciclopedie dedicată catolicismului: „Despre Sfânta Sara nu știm de fapt nimic exact. Prezența rămășițelor sale este atestată în procesul-verbal al săpăturilor regale din secolul al XV-lea, dar [...] nu a făcut obiectul unui cult oficial [...] Prezența din ce în ce mai numeroasă a gitanilor veniți în special pentru Sfânta Sara [...] este un fenomen ce a început să se manifeste masiv spre sfârșitul secolului al

XIX-lea” (p. 312). Cu toate că această Sara nu este într-un totu acceptată de Biserică, ea este reprezentată și în spațiul românesc, mai exact într-o scenă iconografică în Biserica Sfânta Paraschiva din localitatea Segarcea Vale, județul Teleorman.

Printre minusurile acestei secțiuni se numără absența traducerilor din franceză în română, în special în cadrul discuției pe care autorul a avut-o cu o tânără romă în Franța. Tot aici putem include și introducerea neadecvată a unor versuri din manele în text (p. 302-303). Contextul în care au fost inserate ține de credința romilor în *baht*, adică noroc, baftă. Considerăm că explicațiile de ordin terminologic despre acest *baht* erau suficiente și nu aveau nevoie de întăririle de la paginile mai sus menționate. Un ultim minus privește citările de articole apărute pe diverse rețele de socializare, articole fără un fundament științific.

Apreciem totuși efortul depus de Mirel Bănică, imparțialitatea cu care a tratat toate subiectele, trimerile constante la alte lucrări și faptul că de-a lungul textului apelează frecvent la lexicologie pentru explicarea diversilor termeni.

Monica Chicuș*

David E. Nye, *American Illuminations. Urban Lighting, 1800–1920*, Cambridge, The MIT Press, 2018, x + 280 p.

David Nye, profesor emeritus în cadrul Centrului de studii americane al University of Southern Denmark, este unul dintre cei mai importanți cercetători în domeniul istoriei tehnologiei (și singurul care a fost distins cu toate cele trei premii ale prestigioasei Society for the History of Technology). Numeroasele sale cărți și articole sunt centrate pe problematica relației dintre tehnologie și societate în ultimele două secole în Statele Unite. Autorul nu este la prima incursiune în domeniul iluminatului public și, la un mod mai general, al folosirii energiei electrice, alte aspecte ale acestui subiect fiind tratate pe larg în lucrări anterioare¹.

American Illuminations. Urban Lighting, 1800-1920 își propune să analizeze procesul de introducere a iluminatului public în orașele americane dintr-o altă perspectivă decât cea clasică, determinist-tehnologică. David Nye ne oferă o istorie culturală a fenomenului, în care accentul cade pe interacțiunile, condiționările sau constrângerile pe care idei și fenomene sociale, politice, economice le impun iluminatului public. Aspectele tehnologice nu sunt ignorate, însă autorul reușește să demonstreze că deciziile tehnice sunt adesea subordonate viziunii pe care actorii respectivi o au despre rolul luminii în transmiterea unor mesaje (comerciale, politice etc.) ori a unor valori sociale. Iluminatul public (și în general electrificarea) reprezintă în același timp foarte multe lucruri diferite, uneori contradictorii. Lumina este folosită atât pentru a crește productivitatea la locul de muncă, cât și pentru a atrage clienții către localuri, parcuri de distracții, săli de dans și alte asemenea distracții. Iluminatul public este un instrument care face orașul mai sigur noaptea, în același timp transformând seara un interval temporal în care căutarea relaxării și a plăcerilor de tot soiul devine dominantă în spațiul urban, și care (cel puțin în opinia

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; chicusmonica@yahoo.ro.

¹ În special *Electrifying America: Social Meanings of a New Technology, 1880-1940*, MIT Press, 1990 și *When the Lights Went Out: A History of American Blackouts*, MIT Press, 2010.

moraliştilor) supune astfel individul unor alte categorii de pericole. Toate aceste contradicții au făcut ca în jurul iluminatului public să existe numeroase dezbateri, iar tehnologiile existente au reprezentat un suport prin intermediul căruia a fost realizată viziunea dominantă în societate la momentul respectiv.

Deși lucrarea se concentrează în mod explicit pe Statele Unite, dimensiunea comparativă nu lipsește, în repetate rânduri fenomenele studiate fiind comparate în special cu realitățile din Marea Britanie, dar și din Franța sau Germania. David Nye analizează transferurile tehnologice, demonstrând că pe cele două maluri ale Atlanticului principalele economii sunt puternic interconectate, cel puțin în ceea ce privește cunoașterea științifică și industrială legată de curentul electric. În consecință, diferențele importante în ritmul și aspectul iluminatului public dintre țările menționate nu pot fi explicate de contextul tehnologic foarte uniform, ceea ce îi permite autorului să reliefeze rolul contextului cultural.

David Nye respinge determinismul tehnologic și istoria evoluționistă liniară, aproape teleologică, a evoluției iluminatului public, care a reprezentat multă vreme principala modalitate de abordare a domeniului. În locul unei succesiuni de sisteme tehnologice, înșirându-se ineluctabil de la simplu la perfecționat și de la mai primitiv la mai evoluat, lucrarea ne face să descoperim un peisaj foarte variat. În special în cele trei decenii care preced anul 1900, iluminatul public a fost caracterizat de o multitudine de sisteme tehnice foarte diferite, utilizând variate surse de energie (gaz, petrol și alte uleiuri minerale, electricitate) și diverse sisteme de distribuție a luminii, cu rezultate foarte diferite. Opțiunea pentru unul sau altul dintre aceste sisteme a fost influențată nu doar de considerente precum cost sau luminozitate, dar și de ideile politice ale conducerii orașului respectiv, de campaniile diverselor grupuri de interese (proprietari de magazine și localuri, elita educată, automobiliști, etc.) sau de sensibilitățile sociale și estetice. Dacă în jur de 1900 orașenii americani sunt cuceriți de lumina electrică, puternică, strălucitoare și spectaculoasă, londonezii preferă în continuare gazul aerian, a cărui lumină este mai blândă și mai caldă. Analiza pe care David Nye o face supraviețuirii și dezvoltării firmelor de gaz aerian în orașele americane după 1900 dovedește încă odată limitele vechiului demers istoriografic, care pleca de la premisa unei rigide succesiuni cronologice a sistemelor tehnologice. Deși firmele de gaz aerian au pierdut piața iluminatului public, cucerită de electricitate, ele găsesc noi clienți (atât casnici cât și industriali) care folosesc gazul ca sursă de energie; departe de a dispărea acest sector economic a atins nivele mult mai ridicate de producție în anii interbelici.

Un întreg capitol este dedicat unui sistem de iluminat astăzi folosit doar în anumite zone speciale: „turnurile de iluminat”. Idei în acest sens apar încă din secolul al 18-lea, dar perioada lor de glorie o reprezintă anii 1880, când se răspândesc în orașele americane din Midwest și de pe coasta Pacificului. Câțiva stâlpi de multe zeci de metri înălțime, distribuți astfel încât să acopere cât mai uniform suprafața orașului, adăpostesc fiecare puternice sisteme de iluminat, care difuzează lumina pe o suprafață largă, într-un mod oarecum similar cu lumina uniformă și difuză a lunii (de altfel în Statele Unite au fost cunoscute și sub numele de „Moonlight Towers”). Firmele care promovau aceste sisteme de iluminat și primăriile care le-au comandat aveau o altă viziune asupra iluminatului public: una neierarhică, în care nu doar centrul trebuia iluminat. Tot orașul, indiferent de statutul cartierului, primea aceeași lumină; grație acestui sistem periferiile nu mai erau neglijate, lipsite de lumină sau prost luminate, eventual cu lămpile vechi rămase după modernizarea iluminatului în zonele centrale (practică curentă în orașele epocii atât în SUA cât și în

Europa). Este evident că această opțiune tehnologică este de fapt consecința unei opțiuni politice, a unei anumite viziuni asupra raporturilor și ierarhiilor sociale dintre orașeni.

Autorul acordă o atenție aparte expozițiilor naționale și universale, care ating cea mai mare popularitate aproximativ între 1870 și 1914, coincizând astfel cu perioada în care iluminatul electric se transformă mai întâi într-o tehnologie matură și apoi într-un fenomen de masă. Dacă la Londra, în 1851, Crystal Palace era închis odată cu căderea serii, expozițiile următoare au utilizat o gamă tot mai complexă de sisteme de iluminat, transformând noaptea într-un spectacol. Și în acest caz David Nye insistă pe diferențele transatlantice, marcate în principal de două aspecte. Pe de o parte organizatorii expozițiilor din Statele Unite sunt mult mai entuziaști adepți ai electricității, care elimină rapid alte forme de iluminat, în timp ce expozițiile europene au fost caracterizate până după 1900 de o mare diversitate de sisteme tehnologice folosite simultan. Pe de altă parte expozițiile americane au avut ca specific o mult mai mare coerență în concepția iluminatului, acesta fiind gândit ca un sistem unitar, care se subsumează concepțiilor generale ale expozanților. Lumina era folosită pentru a pune în valoare principalele puncte de interes și pentru a conduce publicul către ele. Expozițiile au fost un prilej de a experimenta nu doar noi procedee tehnologice, ci și noi concepții privitoare la iluminat. Lumina este folosită pentru a pune în valoare clădirile, mai întâi conturându-le cu becuri și transformându-le într-un suport pentru un spectacol luminos, pentru ca după 1900 să fie folosită o lumină indirectă, care pune în valoare elementele arhitecturale ale clădirii și crea o senzație de impunător și demnitate. Unele dintre ideile testate la expoziții au pătruns în societate (de exemplu modul în care sunt iluminate principalele monumente americane). Pe de altă parte concepția unitară și elaborată a expoziției nu a reușit să se impună, orașele americane erau gazda unui număr mult prea mare de interese divergente, și în planul iluminatului aceasta s-a tradus printr-o mare varietate și chir stridentă a luminii.

Unul dintre grupurile care promovează aceste interese divergente este cel al patronilor de magazine, localuri, fabrici, etc. Cei care au avut ceva de vândut sau oferit publicului larg, fie obiect, serviciu sau informație, au descoperit destul de repede atractivitatea luminii. Lumina electrică, mai strălucitoare, dar mai ales mult mai flexibilă, ușor controlabilă, se pretează foarte bine la transmiterea de mesaje, și orașele americane au fost repede împânzite de reclame luminoase, de la firma pusă deasupra prăvăliei la semne de zeci de metri diametru, care erau văzute zilnic de sute de mii de oameni. Unele dintre acestea, prin aprinderea și stingerea automată a unora dintre becurile reclamei, creau imagini dinamice care făceau orașul să pulseze la propriu. Companiile de presă aveau mari afișaje luminoase care rulau, în formă concisă, principalele știri; în special cu ocazia alegerilor acestea atrăgeau mii sau zeci de mii de curioși. Vitrinele magazinelor au fost tot mai puternic luminate, spații care altădată se transformau odată cu căderea serii în șiruri de obloane trase au devenit adevărate spectacole în care mărfurile străluceau sub reflectoare. Evident, nu puteau lipsi companiile de electricitate și de produse electrice (General Electric și Westinghouse fiind cele mai importante). Acestea au organizat inclusiv parade luminoase (la care toți angajații purtau lămpi alimentate de baterii) sau săptămâni ale electricității.

Politicienii sunt un alt grup care a folosit lumina pentru a transmite mesaje unui public larg. Încă din Renaștere focurile de artificii, cortegiile cu torțe și alte moduri de iluminat fac parte din repertoriul ceremonialului de curte și al spectacolelor publice. David Nye analizează practicile din Europa premodernă și în special din Anglia secolului al XVIII-lea și începutului de secol XIX. Iluminațiile oficiale sunt acompaniate de manifestări private (în special dar nu limitate la decorarea ferestrelor sau a fațadei cu lămpi), și adesea de violență la adresa celor care nu se conformează (pentru că aparțineau altui grup politic),

concretizată în spargerea ferestrelor neluminate. În Statele Unite, spectacole de lumini cu scop politic au apărut abia în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și au fost lipsite de dimensiunea conflictuală specifică vechiului continent. Lumina sub diverse forme a fost folosită în ceremonii de partid precum promovarea unui candidat sau inaugurarea unui nou președinte, dar și în serbări patriotice care își propuneau ca prin intermediul emoțiilor generate de lumină și muzică să îi facă pe participanți să simtă că aparțin aceleiași corp politic. În 1917 modelul acestor spectacole a fost preluat de ceremoniile de plecare a soldaților spre teatrul european de război. Clădiri cu valoare simbolică (Capitolul, Casa Albă etc.) precum și monumente (Statuia Libertății) sunt iluminate, transformându-le în repere care noaptea sunt chiar mai vizibile decât ziua și cimentând poziția lor în imaginarul național.

Un capitol separat este dedicat atitudinii pe care a avut-o față de iluminatul public mișcarea „City Beautiful”. Acest curent a fost promovat de elitele educate, și a avut ca model implicit un oraș european puternic idealizat, epurat de toate problemele ce afectau orașul real (cartiere mizere, sărăcie, străzi nepavate, mirosuri urâte, aglomerație etc.) Așa cum era de așteptat, realitatea epocii este puternic criticată, reprezentanții curentului „City Beautiful” opunându-se reclamelor stridente, iluminatului agresiv, ei au încercat să promoveze viziunea unui iluminat mult mai uniform, care să nu lase cartiere mărginașe pe dinafară în favoarea unui centru comercial orbitor, și care nu aruncă în față interese particulare în defavoarea cădirilor publice sau a monumentelor. Cu excepția parțială a orașului Boston, aceste idei au avut un impact limitat asupra orașelor americane.

Începând cu anii interbelici, diverse fenomene au erodat treptat poziția pe care o joacă centrul puternic luminat în orașele americane. De exemplu automobilul joacă un dublu rol, impunând alt tip de iluminat stradal, adaptat cerințelor șoferilor, și în același timp ducând o parte tot mai mare a orașenilor spre alte destinații și atracții departe de centru (care devine mai puțin atrăgător și datorită traficului auto ce redefinește rolul străzii, reducând funcția ei socială în favoarea celei de trafic).

Lucrarea lui David Nye, fără îndoială o sinteză foarte utilă nu doar cercetătorului interesat de orașele americane, ocolește totuși o serie de întrebări importante. În ce măsură diferă sensibilitatea față de lumină a omului de secol XIX de cea a omului contemporan? De ce sunt atât de fascinați americanii de la 1870 sau 1900 de lumina strălucitoare, orbitoare chiar? Este evident că lumina ca spectacol îi atrage, după cum o dovedește participarea masivă la diversele iluminații publice (precum cea în onoarea amiralul american Thomas Dewey în 1899). Poluarea luminoasă nu pare să îi fi preocupat decât pe reprezentanții „City Beautiful”, omul obișnuit este atras de lumini puternice, orbitoare chiar. Este lumina neutră din punct de vedere al structurii sociale? Trecând peste lucruri evidente, cum este accesul mai redus al celor săraci la iluminat (public sau privat), cartea ne lasă doar să intuim că anumite zone ale elitei aveau alte opțiuni și alte sensibilități comparativ cu „orașeanul mediu”. Nici opțiunile politice și ideologice față de lumină nu sunt analizate. Putem citi printre rânduri că opoziții reclamelor luminoase se opun și inițiativei private, în numele unui model colectiv de societate, dar rațiunile ideologice din spatele acestor decizii rămân neinvestigate.

Lucrarea are numeroase și foarte utile ilustrații, care susțin și completează textul ușurând înțelegerea problemelor discutate. Din păcate sistemul de note este unul foarte greoi, obligând cititorul să caute în încă două locuri diferite în carte pentru a putea identifica o referință bibliografică. O bibliografie selectivă și indici încheie volumul.

Cartea lui David Nye reprezintă o lectură obligatorie pentru oricine este interesat de modul în care arată orașele în secolul al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX, dar

și de problematica utilităților și în special a iluminatului public. Numeroasele condiționări reciproce dintre acest ultim domeniu și fenomene politice, economice sau sociale, fac acest volum interesant pentru cercetători din diverse domenii ale cercetării. Pentru istoricul român, aspectul cel mai important este fără îndoială reprezentat de modul în care David Nye pune această problematică într-o altă perspectivă istoriografică.

*Simion Câlția**

Mihai Ștefan Ceaușu, Ion Lihaciu, *Autonomia Bucovinei (1848-1861). Studiu și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 374 p.

Istoricul Mihai Ștefan Ceaușu, alături de conferențiarul universitar Ion Lihaciu, ne propun o lucrare semnificativă pentru cei interesați de trecutul Bucovinei. Rod al unei perioade îndelungate de studiu și cercetare petrecută în biblioteci și arhive românești și străine, demersul nu poate să fie decât salutat de comunitatea academică. Profesionalismul de care dau dovadă cei doi cercetători în publicarea prezentei lucrări se datorează anilor dedicați acestui domeniu de studiu, editarea documentelor, spre care puțini istorici și lingviști se apleacă. Mihai-Ștefan Ceaușu, cercetător științific gradul I la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași al Academiei Române, este cunoscut pentru interesul său pentru istoria Bucovinei și a monarhiei de Habsburg în secolele XVIII-XX, cariera sa însumând lucrări semnificative și numeroase articole în această direcție. Ion Lihaciu, conferențiar la Catedra de germanistică a Facultății de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, dovedește din plin interesul manifestat pentru teme precum cultura și civilizația germană din România și multiculturalitatea din Monarhia Habsburgică, având numeroase studii referitoare la istoria Bucovinei.

Motivația apariției unei asemenea lucrări ce tratează un aspect important din istoria Bucovinei rezidă, așa cum înșiși autorii menționează, în puținele studii și documente privitoare la întreaga problematică a autonomiei Bucovinei. Istoriografia română cuprinde câteva lucrări referitoare la acest subiect, scrise însă adesea într-o anumită cheie ideologică sau incomplete sub aspect documentar. Istoriografiile ucraineană, polonă sau germană încearcă să suplinească aceste „goluri”, dar, evident, fără o privire completă. Principalul motiv îl constituie chiar dispersarea documentelor atât de necesare istoricului. Pentru abordarea unor subiecte privitoare la istoria Bucovinei, documentarea este mult mai dificilă, sursele de arhivă fiind adesea rătăcite între orașe precum Suceava, București, Cernăuți sau Viena; ori tocmai acest lucru se încearcă prin lucrarea de față - adunarea unor materiale documentare inedite, culese din arhivele orașelor amintite, puse la îndemâna celor ce pornesc spre studierea istoriei acestei provincii istorice.

Lucrarea este structurată în două părți, prima fiind rezervată studiului referitor la dobândirea statutului de autonomie al provinciei Bucovina, în timp ce a doua parte cuprinde documentele culese și editate de cei doi cercetători.

Studiul dedicat dobândirii autonomiei Bucovinei relevă calitatea de istoric desăvârșit a lui Mihai-Ștefan Ceaușu. În aproximativ o sută de pagini, cititorului i se oferă informații necunoscute până acum despre devenirea Bucovinei, de la anexare și până la dobândirea deplină a autonomiei în 1861. Demersul istoricului demonstrează dificultățile pe

* Conf. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din București, România; simioncaltia@hotmail.com.

care le-au întâmpinat atât autoritățile habsburgice, cât și populația românească din Bucovina, începând cu anul 1775. Pentru Habsburgi, noul teritoriu câștigat trebuia să fie atent organizat, date fiind așezarea geografică și interesele imediate ale imperiului austriac. Așa se face că la conducerea Bucovinei a fost preferată o administrație militară, schimbată apoi cu una civilă. Rămăneau însă deschise perspectivele organizării în configurația mai largă a imperiului multinațional. Influența puternică de diferite curente politice și chestiuni de ordin financiar, autoritățile austriece au hotărât includerea Bucovinei în mai marea provincie a Galiției. Este poate momentul în care românii bucovineni, și nu numai, devin conștienți de necesitatea implicării active în direcția obținerii pentru Bucovina a statutului de provincie autonomă în cadrul imperiului. Motivațiile din spatele acestei revendicări sunt mai mult decât grăitoare. Prin includerea în Galiția, Bucovina era lăsată pe dinafară în ceea ce însemnau reformele sociale, economice sau culturale. Fără a cunoaște specificul zonei, decidenții de la Lemberg se credeau îndreptățiți în a fi interesați cu precădere de populația slavă, în dauna celorlalte populații din zonă. Pe de altă parte, lipsa investițiilor într-o rețea de școli, instituții de cultură și administrative, constituia un dezavantaj major pentru un imperiu care voia să dovedească capacitățile sale de civilizare în această parte a Europei.

Așa cum demonstau chiar românii prin petițiile și memoriile adresate, Bucovina avea capacitatea să susțină financiar o administrație proprie, iar progresul înregistrat în această zonă ar fi fost un bun exemplu pentru a scoate de sub influența rusă state precum Moldova. Acestea erau doar două dintre aspectele cu care bucovinenii încercau să convingă autoritățile centrale de la Viena în favoarea obținerii statutului de autonomie pentru Bucovina. Petițiile și memoriile adresate în aceste decenii dovedesc un efort susținut pentru îndeplinirea acestui ideal. Un prim moment important pentru împlinirea cererilor bucovinenilor l-a constituit Revoluția de la 1848, atunci când personalități importante din provincie au redactat „Petiția Țării Bucovina”, act ce avea să dea dreptate în mare măsură, însă mult mai târziu, cerințelor bucovinenilor. Abia la 1861, prin noua constituție a imperiului, Bucovina redobânda statutul de provincie autonomă, poziție deținută până la dezintegrarea imperiului multinațional în 1918.

Toate acțiunile bucovinenilor din această perioadă s-au înscris cu precădere în direcția obținerii autonomiei. Nu pot fi neglijate însă aspectele ce au ținut de evoluția culturală, politică și economică a provinciei, evidențiate prin ședințele din Dieta de la Viena, unde nu de puține ori a fost discutată situația Bucovinei, o provincie mărginașă a imperiului, dar cu un potențial enorm de dezvoltare. A doua parte a lucrării de față oglindește tocmai aceste lucruri prin documentele pe care ni le pune la dispoziție. Caracterul lor inedit are menirea de a pune istoricul și cercetătorul interesat de subiectele privitoare la istoria Bucovinei în fața unor informații esențiale pentru conturarea unei imagini cât mai complete despre personalitățile românești din provincie și ideile politice vehiculate atunci. Lista documentelor începe chiar cu „Petiția Țării Bucovina”, documentul esențial al revendicărilor transpuse de Eudoxiu Hurmuzachi în contextul agitatului an 1848, atunci când elita politică bucovineană își intensificase activitatea pentru obținerea autonomiei. În total, cele 26 de documente selectate în prezentul volum, atât în varianta originală cât și traduse în limba română, privesc îndeaproape memoriile și adresele trimise către autoritățile de la Viena, corespondența unor înalți funcționari austrieci cu privire la revendicările bucovinenilor, dar și texte importante referitoare la situația politico-juridică a Bucovinei. De altfel, lista documentelor este încheiată de extrasul din Constituția Imperiului Austriei și din Legea electorală provincială pentru Ducatul Bucovina, reprezentând așadar deznodământul revendicării de decenii a majorității populației din această provincie.

Finalul lucrării este completat de o secțiune dedicată anexelor și o listă a indicilor de nume. Adresată în special unui public specializat, dar nu numai, având la îndemână și un studiu generos pentru cei neinițiați, *Autonomia Bucovinei (1848-1861). Studiu și documente* reprezintă o apariție editorială semnificativă pentru istoricii interesați de un subiect asupra căruia nu s-a scris suficient. Plecând de la documentele puse la dispoziție de cei doi autori, putem afirma posibilitatea unor noi abordări istoriografice în viitorul apropiat.

*Ioan-Gabriel Chiraș**

Universitatea din Cluj în perioada interbelică, vol. III, *Facultatea de Litere și Filosofie*, coordonator Ana-Maria Stan, editori Ioan-Aurel Pop, Simion Simon, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2019, 364 p.

Reprezentând volumul al III-lea din seria aniversară dedicată Universității din Cluj în perioada interbelică, lucrarea coordonată de Ana-Maria Stan, istoric specializat în relațiile franco-române și, mai recent, în istoria învățământului, propune o explorare a primelor două decenii de existență (1919-1939) ale Facultății de Litere și Filosofie din centrul universitar transilvănean. Dincolo de tonul omagial ce răzbate din majoritatea articolelor, firesc într-un context aniversar precum cel al centenarului instituției și justificat de anvergura personalităților care i-au definit identitatea, volumul oferă cititorului acces la cunoașterea istoriei mediului academic clujean în contextul României Mari, de după Primul Război Mondial. Constituită după modelul celor două Facultăți de Litere și Filosofie din București și Iași, însă cu unele particularități determinate de contextul local, instituția clujeană reunea toate domeniile pe care astăzi le numim socio-umane și care aveau să fie mai apoi separate de transformările introduse de regimul comunist în învățământul superior, începând cu 1948. Reunind astfel colaboratori din mai multe discipline, volumul propune o perspectivă dublă: pe de o parte, este evocată o perioadă în care prezența tuturor catedrelor în cadrul aceleiași instituții oferea posibilitatea unor colaborări pe care astăzi le-am numi interdisciplinare, precum cele între istorici sau filologi specialiști ai Antichității; pe de altă parte, evoluțiile ulterioare și interesele de astăzi ale fiecărei discipline orientează scrierea propriei istorii în funcție de mizele actualității. Nu în ultimul rând, volumul subliniază continuitatea preocupărilor între epoca interbelică, perioada postbelică și contemporaneitate, pentru multe domenii activitățile catedrelor de la Cluj fiind văzute ca niște începuturi de drum, iar profesorii titulari fiind considerați „creatori de școală” la Universitatea Daciei Superioare.

Prima parte este dedicată unui amplu *Studiu introductiv*, elaborat de coordonatoarea volumului, care tratează în primul rând aspecte de organizare instituțională: fondarea facultății și stabilirea catedrelor de către *Comisiunea Universitară*, precum și evoluția ei, reflectată în cele două regulamente (1926 și 1937). Discutarea regulilor și a normelor de organizare, fie că este vorba de statutul seminariilor, al tipurilor de licențe, al disciplinei studențești sau al anilor de studii, este deosebit de importantă din perspectiva istoriilor disciplinare, care vor ocupa cea mai consistentă parte a volumului, deoarece astfel cititorul poate situa aceste evoluții în cadrul regulamentar care le-a făcut posibile. Analiza ar putea fi continuată prin raportarea regulilor și normelor instituției clujene la cele ale

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; gaby.chiras@hotmail.com.

celorlalte facultăți de Litere și Filosofie din Vechiul Regat, precum și la evoluția legislației naționale din domeniu (legea privind organizarea învățământului superior din 1932). O astfel de contextualizare ar scoate în evidență aspecte care țin mai degrabă de evoluțiile naționale ale mediului universitar sau care, dimpotrivă, țin de identitatea instituției clujene. Un astfel de exemplu, evocat în contextul activității profesorilor, este inițiativa *Extensiunii Universitare* – proiectul de răspândire a cunoașterii prin conferințe publice în localitățile ardelene. Tot în acest capitol sunt prezentate activitățile diverse ale *Societății studenților în litere și filosofie*, înființată la 13 noiembrie 1919 (organizarea unor celebrări literare, excursii pentru studenți, conferințe publice, etc.). Viața studenților constituie un punct de interes deosebit, deoarece prin ei se vede, am putea spune, efectul formației pe care Facultatea o oferea: în acest context, se impune a fi explorată și angajarea lor politică, nu doar pe plan local, ținând cont că *Societatea* a fost dizolvată de Senatul universitar la 4 noiembrie 1937 pentru cultivarea memoriei lui I. Moța și V. Marin (vezi Lucian Nastasă (ed.), *Antisemitismul universitar românesc*, Cluj-Napoca, ISPMN, Kriterion, 2011, p. 92), ci și într-un context mai larg, național.

Partea centrală a volumului este dedicată prezentării activității diferitelor catedre care au format Facultatea, urmărite din punctul de vedere al dezvoltării respectivelor discipline. Sunt astfel prezentate catedrele de limba și literatura română, catedrele de limbi și literaturi străine (italiană, franceză, maghiară, germană, clasice, engleză), catedra de etnografie și folclor, apoi catedrele de istorie (a românilor, antică și arheologie, universală, bizantină și istoria artei), filosofie, psihologie și sociologie. Din punct de vedere metodologic, analiza la nivelul catedrei este cea mai bună alegere: pe de o parte, deși din punct de vedere legislativ ele aveau un singur titular, dezvoltarea și, în unele cazuri, „diversificarea lor exponențială” (p. 25), au presupus angajarea unor conferențieri sau asistenți care au efectuat activități de predare și cercetare, și în acest fel perspectiva poate fi lărgită dincolo de nivelul strict individual, al preocupărilor unui singur profesor; pe de altă parte, disciplinele academice având o existență națională (și internațională), cercetarea la nivelul catedrei poate scoate în evidență contribuțiile originale pe care Facultatea de la Cluj le-a adus în raport cu un flux științific mai larg.

Fără a intra într-o discuție detaliată a evoluției fiecărei discipline, așa cum este ea reprezentată de catedra corespunzătoare, putem sublinia două teme care se regăsesc, explicit sau implicit, în prezentarea tuturor domeniilor. Prima dintre acestea ține de rolul politic pe care l-a avut, încă de la înființare, Facultatea de Litere și Filosofie (și, mai larg, Universitatea din Cluj). Dezvoltarea unei științe naționale într-un teritoriu recent integrat Vechiului Regat a fost un obiectiv imprimat tuturor disciplinelor predate. Diversele contribuții amintesc, spre exemplu: perspectiva historicistă a lui Bogdan-Duică în studiul literaturii române, urmată apoi de studiile comparatiste ale lui Dumitru Popovici; „programul ideologic mai amplu [...] de promovare a rădăcinilor latine ale Transilvaniei” (p. 65), în contextul căruia trebuie situată predarea limbii și literaturii franceze, precum și efectul inițial asupra studiilor de limba și literatura maghiară pe care l-a avut înființarea facultății, prin „ocuparea cu asistență armată a tuturor clădirilor universitare de către administrația românească” (p. 76); cursurile despre Mihai Viteazu și Ștefan cel Mare, pe care Alexandru Lapedatu le-a ținut „ca un fel de protestare împotriva ignorării lor de istoriografia maghiară și germană a Transilvaniei” (p. 112). Deosebit de utile pentru înțelegerea acestei dimensiuni a activității românești de la Cluj sunt incursiunile în trecutul disciplinelor, fie că e vorba de limbile și literaturile engleză, germană, maghiară sau de sociologie, așa cum au fost ele predate înainte de 1918, la Universitatea Regală Maghiară „Ferenc József” (la acestea trebuie adăugate și precizările despre catedra de limba și

literatura română de la aceeași universitate maghiară, care figurează în *Studiul introductiv*). În aceeași lumină trebuie văzute și unele demersuri pe care astăzi le-am pune în categoria „internaționalizare”: periodicul *Revue de Transylvanie*, fondat de istoricul Silviu Dragomir în 1934, sau volumul colectiv *La Transylvanie* (1938), realizat la Institutul de Istorie Națională. O analiză mai aprofundată a acestei dimensiuni naționale a activității catedrelor în Clujul interbelic va duce la o înțelegere mai nuanțată a determinărilor reciproce dintre știință, cultură și politică care au existat și înainte de instaurarea regimului comunist (vezi Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare, 1918-1930*, București, Humanitas, 1998).

O altă direcție interesantă de studiu este cea a relației dintre activitățile catedrelor de la Cluj și cele de la Iași sau București, fie că o vedem din perspectiva personală, a relațiilor dintre profesori, fie din perspectiva conceptuală, a diverselor înțelegeri ale unei discipline. Din acest punct de vedere, cel mai bun capitol este cel consacrat sociologiei. Scris în colaborare de Norbert Petrovici, Florin Faje, Tivadar Magyari, Maria Roth și Călin Goina, textul reușește să surprindă ipostazele clujene ale diverselor școli de gândire sociologică din România interbelică (în special cele ale lui Dimitrie Gusti și Virgil Bărbat) și relațiile complexe dintre ele, precum și bazele lor instituționale, nu doar la Facultate de Litere și Filosofie, ci și la Drept sau la Medicină. Tot cu această ocazie este evocat rolul important al curentelor biologiste, igieniste, în interiorul sociologiei clujene, dar și rezistența la aceste tendințe, în contextul scopului mai larg dedicat acestei discipline: „idealul acestei generații pare să fi fost acela de a folosi disciplina sociologică pentru a contribui la construcția națiunii, consolidarea statului, edificarea culturii și crearea unei populații naționale moderne” (p. 197). Dintr-o perspectivă asemănătoare ar putea fi văzută și istoria, prin caracterizarea atitudinii istoricilor clujeni față de cea mai importantă dezbateră din istoriografia interbelică, cea dintre Nicolae Iorga și „Noua Școală”.

Dacă până acum istoria facultății a urmărit dezvoltarea instituțională a diverselor ei ramuri, ultima secțiune (*Medalioane*) își propune să evidențieze rolul unui număr important de personalități în evoluția studiilor socio-umane la Cluj. Sunt astfel prezentate viața și opera a 33 de profesori care au marcat dezvoltarea domeniilor discutate anterior. Reprezentând tot atâtea studii de caz, *Medalioanele* permit cititorului să exploreze relația complexă între strategiile individuale și constrângerile instituționale care au definit dintotdeauna cariera universitarilor.

Un prim palier al acestei relații vizează accesarea la o catedră universitară. Circumstanțele excepționale ale înființării Universității Daciei Superioare au făcut ca prima generație de profesori să fie aleasă de membrii *Comisiunii Universitare*, ei venind prin transfer de la celelalte universități (Ioan Ursu de la Iași, Sextil Pușcariu și Silviu Dragomir de la Cernăuți) sau fiind selectați dintre mai mulți candidați. Ca întotdeauna, alegerea profesorilor, fie cea de la început, făcută de *Comisiune*, fie cele făcute cu ocazia diferitelor concursuri pentru catedre vacante, reprezintă un moment de interes în viața academică. Cititorul poate surprinde cu aceste ocazii nu doar raportul de forțe din interiorul unei discipline (ca în cazul concursului din 1936 transformat în scandal public, la care au participat Traian Herseni și Constantin Sudețeanu, sau al lui Lucian Blaga, care a trebuit să aștepte până în 1939 pentru a obține un post de profesor), dar se poate și întreba, nu fără folos credem noi, cum ar fi arătat viața culturală din România interbelică dacă ar fi fost acceptate în 1919 de către *Comisiunea Universitară* și candidaturile unor Eugen Lovinescu sau Nae Ionescu, două dintre numele care și-au dorit să obțină catedre la noua Facultate de Litere și Filosofie de la Cluj. Aceștia s-au afirmat însă la București, iar raportul cu capitala a fost definitoriu pentru unele dintre carierele evocate. Astfel, profesori precum Nicolae

Iorga, Vasile Pârvan, Dimitrie Gusti (transferat de la Iași la București) au sprijinit de la distanță dezvoltarea diferitelor catedre ale facultății iar, în câteva cazuri, șederea profesorilor la Cluj a fost o etapă mai scurtă (pentru Ioan Ursu) sau mai lungă (Nicolae Bănescu) înainte de obținerea unei catedre la București.

Activitatea acestor profesori este prezentată diferit, în funcție de disciplină și de autorul portretului. Avem astfel descrieri sintetice ale activității științifice și pedagogice ale unor reprezentanți de marcă ai Facultății, precum și incursiuni mai ample, problematizante, în concepția altor personalități precum Virgil Bărbat, Lucian Blaga, Gheorghe Bogdan-Duică, D. D. Roșca. În multe cazuri, aceste portrete nu se opresc la limita cronologică asumată a volumului (1939), ci propun în mod util o prezentare globală a activității profesorului respectiv, evidențind și realizările ulterioare, în vremurile mai grele care au urmat. Astfel, activitatea unor Constantin Daicoviciu, Nicolae Mărgineanu, Teodor Naum, Romulus Vuia sau Henri Jacquier, care și-au început cariera în perioada interbelică, este urmărită și în primele decenii ale regimului comunist, iar alte nume, precum Ștefan Pascu, David Prodan, Virgil Vătășianu pot fi considerați mai degrabă niște ilustre produse ale Facultății care s-au format în perioada studiată și au activat doar ulterior ca profesori la Cluj. Depășirea anului 1939 permite de asemenea și evocarea diversității traiectoriilor acestor personalități, unii (Silviu Dragomir, Alexandru Lapedatu, Ioan Lupaș, Nicolae Mărgineanu, Florian Ștefănescu-Goangă) având de suferit sau chiar murind în închisorile comuniste, alții devenind deputați în Marea Adunare Națională sau chiar Rectori (Constantin Daicoviciu).

Dincolo de varietatea parcursurilor academice, *Medalioanele* scot în evidență contribuțiile semnificative ale profesorilor de la Cluj la dezvoltarea disciplinelor pe care le-au servit. De altfel, întregul volum impresionează prin bogăția activităților de predare și cercetare pe care le discută. Evaluată după standardele scientometrice de astăzi, Facultatea de Litere și Filosofie de la Cluj s-ar fi prezentat excelent, atât prin calitatea, cât și prin cantitatea producției științifice. Este încă un argument pentru care această cercetare trebuie continuată și aprofundată, iar una dintre cele mai profitabile direcții de investigat ar fi istoria autonomizării cunoașterii, în raport cu diferitele contexte politice și sociale ce au marcat secolul XX. Chiar și volumul de față face parte din această istorie.

*Dragoș Jipa**

Radu Ioanid, *Pogromul de la Iași*, ediție îngrijită de Elisabeth Ungureanu, prefață de Alexandru Florian, București, Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, Iași, Polirom, 2021, 142 p.

Tematica Pogromului de la Iași, încadrată în seria de evenimente denumite generic Holocaustul în România, constituie un interesant palier de cunoaștere a istoriei recente, analizată din perspectiva ororilor petrecute în cadrul celui de-al Doilea Război Mondial. La 80 de ani de la evenimentele din 27 iunie-8 iulie 1941 (aici incluzând și „Trenurile Morții”) apar noi mărturii și documente ce atestă atrocitățile comise de autoritățile române și germane din perioada regimului Antonescu. Pogromul de la Iași poate fi considerat unul

* Lector univ. dr., Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București, România; dragos.jipa@g.unibuc.ro.

dintre primele evenimente de amploare cu caracter antisemit violent din această perioadă, după Pogromul de la București, urmat de deportările în Transnistria.

Pogromul de la Iași a intrat în atenția cercetătorilor și a opiniei publice după anul 1989, în urma apariției multiplelor mărturii ale supraviețuitorilor. Prin urmare, statul român a creat, la 22 octombrie 2003, Comisia pentru Studierea Holocaustului în România, din inițiativa Președintelui României de la acea perioadă, Ion Iliescu. Lucrările Comisiei s-au materializat prin publicarea unui *Raport final* (cunoscut în spațiul public cu denumirea de *Raportul Elie Wiesel*). Din comitetul de conducere al acestei Comisii s-a aflat și Radu Ioanid, având funcția de vicepreședinte.

Radu Ioanid (n. 11 iunie 1953) este un istoric și filosof român de origine evreiască. A obținut titlul de Doctor în Filosofie în anul 1983, acordat de Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj. În anul 1995 a obținut titlul de Doctor în Istorie, acordat de École des Hautes Études en Sciences Sociales din Paris. În prezent, Radu Ioanid este Ambasadorul României în Statul Israel. Ca istoric, sferele de interes ale lui Radu Ioanid se axează pe istoria evreilor din România din perioada contemporană, atât din perioada interbelică, a războiului, cât și a celei comuniste.

Între lucrările publicate de Radu Ioanid amintim: *Sabia Arhanghelului Mihail: Ideologia fascistă în România*, Editura Diogen, 1994; *Evreii sub regimul Antonescu*, Editura Hasefer, 1998; *Holocaustul în România: distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu*, Editura Polirom, 2006; *Securitatea și vânzarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*, Editura Polirom, 2015.

Lucrarea *Pogromul de la Iași* a apărut în anul 2021 la Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel” din București, în coeditură cu Editura Polirom din Iași. Ediția este îngrijită de Elisabeth Ungureanu și conține o prefață realizată de Alexandru Florian. Lucrarea este destinată deopotrivă istoricilor de profesie, dar și publicului larg, care ia astfel contact cu evenimentele, într-una din cele mai bune abordări apărute pe piața istoriografică românească. Afirmția se bazează pe suplețea volumului, utilizarea unui consistent material fotografic, pe modul de structurare a lucrării, dar și pe disponerea aparatului critic la finalul lucrării, pentru a fluidiza lectura.

Structura celor 142 de pagini ale lucrării este dispusă astfel: *Prefață* realizată de Alexandru Florian (p. 7-14); un capitol denumit *Pogromul de la Iași* (p. 15-122), împărțit în trei subcapitole: *Pregătirile* (p. 17-32), *Desfășurarea Pogromului* (p. 33-69) și *Trenurile Morții* (p. 70-122); o secțiune dedicată *Notelor* din text (p. 123-140) și *Creditele foto* (p. 141-142).

Încă din *Prefață* ne este expus contextul publicării acestei cărți. Plecând de la o problematică cotidiană privind o nouă creștere a gradului de antisemitism în spațiul public – pozițiile antisemite înregistrate în jurul parlamentarilor partidului AUR, mesajele de amenințare primite de actrița Maia Morgenstern, dar și ridicarea bustului lui Octavian Goga la Iași – Alexandru Florian vede această carte ca pe o reamintire a efectelor generate de antisemitism, care s-au potrivit cronologic cu comemorarea a 80 de ani de la evenimentele petrecute în Iași. În continuare, autorul prefeței oferă detalii de ordin tehnic privind conținutul lucrării, o definiție clară din punct de vedere terminologic a termenului de *pogrom*, dar și o provocare la reflecție.

Capitolul denumit *Pogromul de la Iași* reprezintă de fapt o sintetizare a lucrării *Holocaustul în România*, ediția a III-a, apărută tot la Editura Polirom, în coeditare cu Editura Institutului pentru Studierea Holocaustului în România „Elie Wiesel” în anul 2019, cu autor tot Radu Ioanid. Capitolul a fost împărțit în trei subcapitole: *Pregătirile*, *Desfășurarea Pogromului* și *Trenurile Morții*. Primul subcapitol prezintă într-o manieră

contextuală și evenimentială momentele care au precedat Pogromul, declanșat la 27 iunie 1941. Autorul pornește de la originea antisemitismului românesc de sorginte modernă și reface firul evenimentelor ce au legalizat prigoana față de evrei. Particularizând prezentarea, Ioanid a oferit și o scurtă analiză a numărului și a rolului populației evreiești din Iași, conturând spre final, contextul declanșării Pogromului.

Subcapitolul *Desfășurarea Pogromului* reprezintă nucleul lucrării, unde este expus momentul desfășurării propriu-zise ale evenimentelor. Pentru a întări relatările, autorul a apelat la un număr mare de declarații ale supraviețuitorilor și martorilor. Ele conțin experiențele evreilor prigoniți de autorități și de unii civili, dar și unele extrase din declarațiile civililor care au asistat la aceste momente. Atât în această parte, cât și în *Trenurile Morții*, au fost incluse mai multe fotografii, sub forma figurilor numerotate, cărora le-au fost atașate scurte descrieri. Filele pe care se află fotografiile sunt nepaginate. Autorul descrie inclusiv rolul civililor români și romei la desfășurarea evenimentelor din Iași.

Ultimul subcapitol, *Trenurile Morții*, aduce în discuție continuarea prigoanei pricinuite de Pogrom, mai exact exterminarea populației evreiești din Iași prin intermediul drumurilor lungi, chinuitoare și chiar fatale pe cale feroviară (cursele Iași-Călărași și Iași-Podu Iloaiei). Modelul de prezentare a evenimentelor este similar părții anterioare. Pe lângă modul în care evreii au supraviețuit măcelului din oraș și au ajuns în cunoscutele „trenuri”, Ioanid oferă o imagine de-a dreptul șocantă despre „plimbările” miilor de evrei, explicând pe baza mărturiilor infernul îndurat de aceștia. Cu referire la efectele Pogromului, Ioanid explică cititorului faptul că o cunoaștere a unui număr exact privind evreii decedați este imposibilă, din prisma unor factori diverși. Totodată, autorul a surprins și reacțiile din plan intern și extern asupra evenimentelor de la Iași, perspectivele aliaților României de la acel moment, sau a altor state.

La finalul lucrării au fost dispuse explicațiile notelor utilizate în text dar și creditele pentru materialul fotografic. Concluzionând, putem reafirma că lucrarea lui Radu Ioanid este o operă necesară, apărută într-un context comemorativ, este o carte bine scrisă și structurată. Ea are rolul de a reaminti oamenilor că ura exacerbată poate duce la crimă, că toleranța și acceptarea celuilalt duce la proliferarea unei societăți sănătoase, unde evenimente precum cele de la Iași de acum 80 de ani nu pot avea loc.

Mihai-Daniel Botezatu*

Michael Shafir, *România Comunistă (1948-1985). O analiză politică, economică și socială*, traducere din limba engleză de Mihai-Dan Pavelescu, București, Editura Meteor Press, 2020, 432 p.

Deznodământul celui de-al Doilea Război Mondial avea să creeze mediul propice pentru dezvoltarea regimului comunist de sorginte sovietică. Rând pe rând, statele din Europa Centrală și de Est au adoptat noul sistem politic. Sub aceste auspicii, România trece în mod oficial în anul 1948 la forma de guvernare de tip republican, marcând ultimul pas al conducerii comuniste în procesul de desprindere față de vechiul regim. Capacitățile regimului comunist aveau să fie dirijate prin intermediul a doi conducători principali care s-au succedat în cei 41 ani, fiecare încercând să îi ofere o amprentă personală. Pentru a

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; mihai.97.daniel@gmail.com.

beneficia de o imagine cât mai cuprinzătoare asupra a ceea ce s-a întâmplat în perioada respectivă, este necesar să avem în vedere și lucrarea *România Comunistă (1948-1985). O analiză politică, economică și socială*.

Cartea a fost publicată inițial în anul 1985, în limba engleză, bucurându-se de o largă apreciere în mediul academic occidental, mai cu seamă în aria celor interesați de regimurile comuniste. Lucrarea de față reprezintă traducerea în limba română, realizată de către Mihai-Dan Pavelescu, a cercetării lui Michael Shafir, profesor emerit la Institutul de Studii Doctorale, Școala de Relații Internaționale și Studii Strategice, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj. În perioada redactării lucrării, autorul ocupa funcția de lector la facultatea de Științe Politice din cadrul Universității din Tel-Aviv. De altfel, în prefața ediției române, se menționează faptul că re-editarea studiului din anul 2020 s-a realizat în baza lucrării originale, autorul concluzionând că majoritatea tezelor expuse sunt valide și la 35 ani de la enunțare. Un asemenea demers a permis autorului să mențină filtrele inițiale în procesul de diseminare a informațiilor, evitând în acest sens telescoparea istoriei (p. 16).

În privința structurării cărții, Michael Shafir a preferat organizarea volumului în cinci părți, ce însumează zece capitole. În prima parte, denumită *Istorie și tradiții politice*, autorul surprinde prin încălcarea liniei temporale stricte enunțate încă din titlu, oferind însă un studiu comprehensiv al istoriei mișcării muncitorești și comuniste din România, accentul fiind pus pe personalități, precum Constantin Dobrogeanu-Gherea și Cristian Racovski. De altfel, Michael Shafir se oprește cu preponderență asupra studiilor lui Dobrogeanu-Gherea, fiind cel care a identificat și argumentat decalajele dintre „pays légal” și „pays réel”. La aceste două concepte, autorul adaugă pe cel al schimbării simulate, reprezentând un instrument de dominanță a partidului asupra sistemului instituțional, cu origini adânci în tradiția politică românească. De asemenea, în baza datelor statistice privind componența numerică și etnică a partidului comunist român, Michael Shafir argumentează problema nereprezentativității partidului în cadrul societății românești de la finele celei de-a doua conflagrații mondiale. Primul deceniu comunist este privit sub imaginea politicilor de sorginte sovietică, încununată cu multiple abuzuri. Odată cu anii '60, partidul comunist își concentrează energiile asupra abandonării internaționalismului în favoarea național-comunismului. În finalul părții întâi, Michael Shafir se concentrează asupra conceptului de „schimbare simulată” (p. 114), aparența democrației din perioada lui Nicolae Ceaușescu fiind înlocuită prin crearea unui sistem fictiv de „participare directă” (p. 119).

În a doua parte a lucrării, intitulată *Sistemul politic*, analizele sunt centrate asupra cadrelor, dar și sistemului de conducere și organizare din cadrul Partidului Comunist Român. În același timp, Michael Shafir propune o discuție privind coeziunea din cadrul partidului, atât în perioada conducerii lui Gheorghiu-Dej, cât și a lui Nicolae Ceaușescu, anxietatea de fracțiune fiind desemnată drept cel mai important factor de coeziune în rândul conducerii. De altfel, elementul fracționist afectase credibilitatea și eficiența politică interbelică a mișcării socialiste și comuniste românești. Din anii '70, coeziunea conducerii române se află ancorată într-un continuum divizat între preempțiunea partidului în arena politică și preempțiunea familiei Ceaușescu în partid. De altfel, Nicolae Ceaușescu va apela la o reformare a sistemului având la bază cea mai dogmatică linie leninistă, fapt ce i-a permis să rămână în limitele de tolerabilitate ale Moscovei. Discuții finale din cadrul părții a doua se întind asupra structurilor de conducere din cadrul statului, dar și asupra fenomenului schimbării simulate identificate la nivelul centralismului democratic.

Partea a treia, *Economia*, se bazează pe tabele și date statistice pe care autorul le-a avut la dispoziție, lacunele din documentare fiind determinate de secretomania promovată de cercurile de la București. Michael Shafir propune îndeosebi o analiză a eșecului

economic românesc, resimțit mai cu seamă în anii '80, terminologia reformistă („descentralizare”, „autofinanțare”, „autoconducere”) fiind utilizată în curentul schimbării simulate și a tradiției „formelor fără fond” (pp. 226-227). La nivel economic, conducerea PCR propune o democratizare artificială prin intermediul „centralelor” (p. 221), organisme utilizate pentru a ascunde întărirea controlului de partid. În același timp, pentru Occident devenea din ce în ce mai elocvent dezastrul spre care se îndrepta tot mai vertiginos țara. „Revoluția agricolă” decretată de Nicolae Ceaușescu în dulcele stil stalinist avea să acutizeze situația financiară a țăranilor, care se văd lipsiți de venitul minim garantat stabilit de aceeași conducere la începutul anilor '70.

În cadrul celei de-a patra părți, *Structura socială și consecințele sale politice*, Michael Shafir propune o serie de teme de reflexie asupra situației diferitelor categorii din societatea românească. Punctele dezbătute au în vedere procesul proletarizării țăranimii, dar și efectele mobilității sociale, condiția intelectualității tehnice și a celei creatoare, care s-a văzut supusă unei permanente marginalizări, fapt aflat în contrast cu politicile promovate la nivel oficial. Regimul cultelor religioase de după anul 1948 este supus unei analize temeinice, autorul contabilizând efortul Bisericii Ortodoxe Române în aplicarea și promovarea deciziilor centrale. Nu în ultimul rând, cartea se apleacă și asupra problemei minorităților naționale, cu un accent asupra minorităților maghiare, germane, dar și a celei evreiești, fiind dezbătute dintr-o perspectivă obiectivă, sancționând, totodată, derapajele părții române în tratarea subiectului. De altfel, regimul comunist a beneficiat de mobilizarea voluntară a elitelor intelectuale române în disputa cu minoritățile. În același timp, fenomenul emigrării este discutat în baza fluctuațiilor decizionale caracteristice mediului politic românesc, fapt ce a determinat, nu o dată, somații din partea organismelor internaționale.

În ultima parte a cărții, numită *Politica externă*, Michael Shafir asociază conceptului de schimbare simulată pe cel de permanență simulată, cel din urmă termen definind un „corolar al pozițiilor *autonome, dar nu și independente*” ale strategiei externe a conducerii române de la începutul anilor '60 (p. 318). De altfel, politologul structurează capitolul în baza contactelor purtate de România prin intermediul unei scheme tridimensionale care cuprinde mișcarea comunistă internațională, Lumea a Treia și lumea occidentală. În finalul capitolului, autorul se concentrează pe figura dominantă a politicii externe românești, dar și a deciziilor care se împart în două categorii: a celor care îndeplinesc scopuri raționale și a celor care vin să satisfacă setea de glorie personală a liderului.

Finalul lucrării este realizat prin intermediul unui epilog – *Schimbarea simulată: ieri, azi, mâine*, enunțat prima dată în cadrul comunicării susținute la Colocviul Regal *România și Republica Moldova disoluție, război, dictaturi (1939-1989/1991)*, din octombrie 2017 de la Iași. Aici, Michael Shafir își îndreaptă atenția asupra perioadelor care ies din scopul cărții, fiind dezbătut conceptul „schimbării simulate” (p. 366), socotit o constantă istorică perpetuată în evoluțiile politice de după 1990.

Traducerea lucrării realizată de către Mihai-Dan Pavelescu este, în general, de o calitate bună, însă ar fi fost necesar un control științific mai strict, pentru a evita unele greșeli în traducerea numelor unor instituții și organisme.

Lucrarea lui Michael Shafir propune o analiză comprehensivă a mișcării socialiste și comuniste românești, constituind unul dintre cele mai argumentate studii publicate în Occident înainte de căderea comunismului. Validitatea ipotezelor enunțate de politolog a trecut proba timpului, în condițiile în care, în perioada scrierii cărții, autorul nu a beneficiat de aportul unor lucrări esențiale, precum cele ale lui Ghiță Ionescu sau Vladimir

Tismăneanu, dar nici de surse arhivistice. Cunoscând aceste detalii, efortul cercetătorului este cu atât mai impresionant, dacă avem în vedere atât diversitatea punctelor de observație, profunzimea analizelor, cât și rigurozitatea referințelor. În final, *România comunistă (1948-1985)* aduce o nouă perspectivă asupra comunismului românesc, prin intermediul conceptului de schimbare simulată, autorul oglindind democratizarea formală prezentă în România comunistă prin crearea unui sistem fictiv de „participare directă” (p. 119).

Andrei Mihai Rîpanu*

Panorama comunismului în România, ed. de Liliana Corobca, Iași, Editura Polirom, 2020, 1150 p.

Anul 1989, precum și deschiderea arhivelor din ultimii ani, au adus, cum era de așteptat, o avalanșă de autori interesați de cercetarea comunismului românesc. Cu toate acestea, până la inițiativa Liliane Corobca, istoriografia românească referitoare la regimul trecut nu a cunoscut – după părerea noastră – o lucrare de sinteză mai complexă, mai bine încheată, care să cuprindă vastul teritoriu al vieții politice, sociale, economice și culturale din timpul regimului dictatorial din România postbelică.

Lucrarea cu titlul de mai sus a apărut cumva firesc, ca răspuns la o altă carte editată de Liliana Corobca, *Panorama comunismului în Moldova sovietică*, (Polirom, Iași, 2019). De fapt, în nota asupra ediției, editorul face mențiunea că volumul s-a născut din dorința de a compara regimurile comuniste din cele două țări vecine. În ciuda faptului că au origine comună sau că vorbesc aceeași limbă, regimurile comuniste s-au dovedit a fi diferite în foarte multe aspecte, fapt intuibil, de altfel, dar care nu au fost puse niciodată în comparație până acum. În plus, Liliana Corobca este absolventă a Facultății de Litere a Universității de Stat din Moldova și doctor în filologie la Universitatea din București. Este expert al ICCMER în domeniul exilului românesc și un bun cunoscător al cenzurii din perioada comunistă. Lucrările, dintre care le amintim pe cele mai reprezentative, *Instituția cenzurii comuniste în România. 1949-1977* (2 vol., Ratio&Revelatio, 2014), *Epurarea cărților în România. Documente 1944-1964* (Tritonic, 2010), *Enciclopedia cenzurii din România* (2 vol., Ars Documente, 2019) etc., sunt mărturii ale profesionismului, experienței și erudiției atât ca scriitor/cercetător, cât și ca editor de documente sau volume colective.

Lucrarea cuprinde 54 de studii redactate de 47 de autori, fiecare specialist în mediul științific, cultural, social etc., oferind o analiză temeinică a unor realități din România anilor 1945 – 1989, de la represiune, colectivizare și deportare la muzică, la teatru sau sport. Reunește în linii generale autori consacrați în cercetarea comunismului românesc, cu studii publicate atât în țară, cât și în reviste din străinătate, cu formare profesională în diferite centre universitare, cu orientări ideologice diferite, uneori aflați chiar în polemică, meritul editorului fiind că i-a adunat, conlucrând astfel la volumul de față. Pentru ca cititorul să fie introdus în interesele tematice, fiecare autor are în debutul lucrării câte o scurtă biografie, fapt ce dă autoritate istoriografică volumului.

Studiile sunt fie sinteze ale reflecțiilor autorilor în decursul anilor, fie sunt teme noi cu care istoriografia perioadei comuniste din România nu este familiarizată. Conceptelor mari, generale, care au stârnit interesul cercetătorilor după 1989, precum

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; andrei.ripanu97@yahoo.com.

instaurarea regimului, relații internaționale, propaganda, cenzura, reprimarea, colectivizarea, opoziție sau disidență s.a. li se adaugă teme precum politicile editoriale, cultele religioase, educația, cultura, arhitectura și artele, constituțiile, minoritățile, justiție și inginerie socială, economia în România comunistă, fiecare având între unu și cinci capitole/studii dedicate. De asemenea, volumul include și câteva teme, le-aș spune inedite, ca „Munca patriotică – o muncă forțată sau voluntară?”, crearea „omului nou”, a informatorului, a delatorului, „Cabinetul 2 sau criza ceaușismului”. Cea din urmă face referire la aducerea Elenei Ceaușescu în prim planul politicii din România și implicit renunțarea lui Nicolae Ceaușescu la o parte din arsenalul clasic al comunismului. Fiecare text are la final o bibliografie tematică destul de consistentă, ce oferă sugestii de lectură pentru aprofundarea subiectului. La fel de adevărat este că în cuprinsul volumului lipsesc și unele teme importante, situație pe care însuși editorul o recunoaște. Din rațiuni de timp sau spațiu sau chiar din lipsă de specialiști, subiecte precum ilegalității, armata, frontieriștii, politica de cadre & nomenclatura, politica editorială, modă și design etc., la care aș adăuga situația arhivelor, a bibliotecilor, a muzeelor sau a patrimoniului cultural în perioada dictaturii proletarietului, nu și-au găsit locul în lucrarea de față. Asemenea problematici merită abordate într-o ediție viitoare, astfel încât *Panorama Comunismului în România* să fie întregită.

Pregătirea editorului ca filolog și formația sa de romancier se văd în construcția cărții. Textele autorilor sunt în așa fel aranjate încât formează un întreg, cu teme care curg una din alta, care țin cititorul cu atenția trează, având logică, coerență și dinamism. Sintezele sunt scrise într-un limbaj simplu, dar în același timp academic, fiind accesibile și publicului neinițiat în tainele cercetării comunismului. Au un aparat critic constituit după reguli științifice, cu explicații atât din partea autorilor, cât și a editorului, atunci când situația a impus-o. Volumul editat de Liliana Corobea întrunește toate condițiile unui verosimil bilanț istoriografic după trei decenii de investigare a regimului comunist prin prisma cercetătorilor pe care îi „înregimentează” și a noțiunilor analizate. Reprezintă o antologie consistentă, accesibilă, un instrument de lucru pentru inițiații în cercetarea comunismului românesc, ca și o sursă de explicare a realităților actuale pentru publicul interesat. În concluzie, volumul nu constituie doar cantitate, cum lasă impresia la prima vedere, ci și calitate, oferind multiple direcții de cercetare tinerilor istorici. Cuprinde una din puținele sinteze ale cercetării comunismului românesc apărute în ultimii 30 de ani, lucrare de care istoriografia noastră avea nevoie.

*Daniel Chiriac**

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; danielchiriac2007@gmail.com.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a edițiune, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDMB</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Arhiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei
<i>ASRR</i>	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
<i>AȘUI</i>	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

- ATS = Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
 AUAIC = Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
 AUB = Analele Universității „București”
 BA = *Biblioteca Ambrosiana*, Roma, Città Nuova Editrice
 BAR = Biblioteca Academiei Române
 BArchB = Bundesarchiv Berlin
 BAR int. ser. = British Archaeological Reports, International Series
 BBR = Buletinul Bibliotecii Române
 BCIR = Buletinul Comisiei Istorice a României
 BCMI = Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
 BCU-Iași = Biblioteca Centrală Universitară, Iași
 BE = Bulletin Epigraphique
 BF = Byzantinische Forschungen, Amsterdam
 BJ = Bonner Jahrbücher, Bonn
 BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
 BMIM = București. Materiale de istorie și muzeografie
 BNB = Biblioteca Națională București
 BNJ = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
 BOR = Biserica Ortodoxă Română
 BS = Balkan Studies
 BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române
 ByzSlav = Byzantinoslavica
 CA = Cercetări arheologice
 CAI = Caiete de Antropologie Istorică
 CartNova = *La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica*, Murcia
 CB = Cahiers balkaniques
 CC = Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
 CCAR = Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
 CCh = *Corpus Christianorum*, Turnhout
 CChSG = *Corpus Christianorum. Series Graeca*
 CCSL = *Corpus Christianorum Series Latina*, Turnhout, Brepols
 CDM = *Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat*, București, vol. I-V; supl. I.
 CDȚR = *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, București, vol. II-VIII, 1974-2006
 Chiron = Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
 CI = Cercetări istorice (ambele serii)
 CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
 CL = Cercetări literare
 CLRE = *Consuls of the Later Roman Empire*, eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
 CN = Cercetări Numismatice
 CNA = Cronica Numismatică și Arheologică, București
 CSCO = *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Louvain
 CSEA = *Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis*, Roma, Città Nuova Editrice
 CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Wien, De Gruyter
 CSPAMI = Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
 CT = Columna lui Traian, București
 CTh = *Codex Theodosianus*. Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
 Cv.L = Convorbiri literare (ambele serii)

„Dacia”, N.S.	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Diplomatarium Italicum
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
DIRRI	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DTN	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EB	= Études Balkaniques
EBPB	= Études byzantines et post-byzantines
EDCS	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclauss.de/)
EDR	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
EpigrAnat	= Epigraphica Anatolica, Münster
ERAsturias	= F. Diego Santos, <i>Epigrafiya Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
GB	= Glasul Bisericii
GCS	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
GLK	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
HEp	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„Hierasus”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
HM	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
HU	= Historia Urbana, Sibiu
HUI	= Historia Universitatis Iassiensis, Iași
IDR	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , Bucurști-Paris
IDRE	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
IGLN	= Inscriptions grecques et latines de Novae, Bordeaux
IGLR	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
ILLPecs	= Instrumenta Inscripta Latina. <i>Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
ILAlg	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
ILB	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
ILD	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
ILN	= <i>Inscriptions latines de Novae</i> , Poznan
ILLPRON	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
ILS	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
IMS	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
IN	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
ISM	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
JL	= Junimea literară
JRS	= The Journal of Roman studies, London
LR	= Limba română
MA	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MCA	= Materiale și cercetări arheologice
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma

- MGH = *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi*, Berlin 1877-
- MI = Magazin istoric, București
- MIM = Materiale de istorie și muzeografie
- MM = Mitropolia Moldovei
- MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
- MN = Muzeul Național, București
- MO = Mitropolia Olteniei
- MOF = Monitorul Oficial al României
- Navarro = M. Navarro Caballero, *Perfectissima femina. Femmes de l'elite dans l'Hispanie romaine*, Bordeaux, 2017.
- NBA = *Nuova Biblioteca Agostiniana*, Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
- NDPAC = *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
- NEH = *Nouvelles études d'histoire*
- OI = Opțiuni istoriografice, Iași
- OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
- PG = *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
- PIR = *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III*, editio altera, Berlin.
- PLRE = *Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
- RA = Revista arhivelor
- RBAR = Revista Bibliotecii Academiei Române, București
- RC = Revista catolică
- RdI = Revista de istorie
- REByz = *Revue des Études Byzantines*
- RER = *Revue des études roumaines*
- RESEE = *Revue des études Sud-Est européennes*
- RHP = *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften*, Viena
- RHSEE = *Revue historique de Sud-Est européen*
- RI = Revista istorică (ambele serii)
- RIAF = Revista pentru istorie, arheologie și filologie
- RIB = *Roman Inscriptions of Britain*, Londra
- RIM = Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
- RIR = Revista istorică română, București
- RIS = Revista de istorie socială, Iași
- RITL = Revista de istorie și teorie literară
- RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapesta
- RJMH = *The Romanian Journal of Modern History*, Iași
- RM = Revista muzeelor
- RMD = *Roman Military Diplomas*, Londra
- RMM = *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz
- RMM-MIA = Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
- RMR = Revista Medicală Română
- RRH = *Revue roumaine d'histoire*
- RRHA = *Revue roumaine de l'histoire de l'art*
- RRHA-BA = *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts*
- RSIAB = Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
- Rsl = Romanoslavica

<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>Sch</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde